

Міністерство освіти і науки України

Чернігівський національний технологічний університет

Навчально-науковий інститут економіки

Кафедра економічної теорії

к.е.н., доцент МЕКШУН Л.М.

**ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
ПО
ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ**

Затверджено кафедрою економічної теорії

Протокол №7 від «23» лютого 2017 р.

Чернігів, 2017

Мекшун Л.М. Опорний конспект лекцій з історії економіки та економічної думки для студентів з галузі знань 07 – Управління та адміністрування, спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» - Чернігів, Чернігівський національний технологічний університет, навчально-науковий інститут економіки, 2017.

Автор: Мекшун Людмила Миколаївна
кандидат економічних наук, доцент

Рецензент: Кирилюк Юрій Володимирович
кандидат економічних наук, доцент

Макет підготувала: Шестак Л.В.

Даний методичний посібник підготовлений відповідно до програм з «Історії економіки та економічної думки» економічних вищих навчальних закладів. Включає в себе основний матеріал по темам курсу, носить систематичний і енциклопедичний характер. Рекомендований для студентів з галузі знань 07 «Управління та адміністрування», спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування».

ЗМІСТ

Назва теми	сторінки
Вступ	4
Програма дисципліни «Історія економіки та економічної думки»	5
Лекція 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки	6-10
Лекція 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій	10-17
Лекція 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.).	17-25
Лекція 4. Господарство та економічна думка суспільств Європейської цивілізації в період Середньовіччя	25-36
Лекція 5. Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI - перша половина XVII ст.)	36-42
Лекція 6. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.	43-59
Лекція 7. Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)	59-72
Лекція 8. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)	72-79
Лекція 9. Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина XX ст.)	79-84
Лекція 10. Світове господарство та економічна думка 1939-90-тих років XX ст.	84-101
Лекція 11. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці	101-107
Словник основних термінів і понять	107-114
Використана література	114-115

ВСТУП

Історія економіки та економічної думки посідає важливе місце в системі економічних наук, адже, як сказав Й.В.Гете, історія науки – це сама наука. Вона вивчає історичний процес виникнення і розвитку економічних систем та поглядів учених різних історичних періодів. Історико-економічні знання підвищують культуру економічного мислення і дають змогу розглядати проблеми в широкому аспекті бачення економічних шкіл і напрямів, з урахуванням історії економічного розвитку країн.

Даний методичний посібник написаний відповідно до програми навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки» для студентів спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» ОКР «бакалавр».

Лекція тісно пов'язана з семінарськими заняттями. У цьому розумінні кажуть про лекційно-семінарську систему навчання.

Лекція з історії економіки та економічної думки виконує такі функції:

- інформаційна (передбачає передавання адаптованої для студентів інформації);
- орієнтовна (розкриває генезис теорій, ідей: коли, ким вони вивчалися, якими причинами спонукались; список рекомендованої до лекції літератури);
- пояснювальна, роз'яснювальна (передбачає розкриття сутності наукових понять, їх визначень, тлумачення кожного слова, що належать до структури визначення);
- систематизуюча (передбачає структурування всього масиву знань з історії економіки та економічної думки);
- стимулююча (спрямована на пробудження інтересу до навчальної інформації з історії економіки та економічної думки);
- виховна і розвивальна (передбачає оцінювання явищ, фактів, процесів, які розглядаються на лекції, розвиток мислення, уваги, уяви, пам'яті).

Цінність лекції з історії економіки та економічної думки полягає в тому, що у її процесі студент має змогу засвоїти значно більше інформації, ніж за той самий час самостійної роботи. Під час лекції формуються погляди й переконання студентів, уміння критично оцінювати здобуту інформацію.

На лекції розглядаються найгостріші проблемні і вузлові питання, висвітлюються шляхи розв'язання проблем сучасною наукою і практикою, розглядаються важкі для самостійного опрацювання студентами питання навчальної програми.

Програма дисципліни «Історія економіки та економічної думки»

Завдання: на методологічних засадах цивілізаційної парадигми розвитку суспільства сформувати сучасне економічне мислення та світогляд студентів, забезпечити засвоєння ними знань і методів історичного аналізу економічних процесів.

Предмет: розвиток господарств країн Європейської цивілізації та їх наукове відображення в економічній думці.

Мета: формування знань про історичний розвиток господарств та економічної думки країн Європейської цивілізації для розуміння генезису та закономірностей функціонування економічних систем.

Зміст дисципліни розкривається в темах:

1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки.
2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій.
3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)
4. Господарство та економічна думка суспільств Європейської цивілізації в період Середньовіччя (V – XV ст.)
5. Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)
6. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)
7. Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)
8. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.)
9. Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина XX ст.)
10. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.)
11. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX – початок XXI ст.)
12. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці.
13. Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст.)

Лекція №1

Тема: «Предмет і метод історії економіки та економічної думки».

План.

1. Предмет дослідження та функції історії економіки та економічної думки.
2. Методологія економічного аналізу.
3. Періодизація науки та її значення.

1. Предмет дослідження та функції історії економіки та економічної думки.

Історія економіки та економічної думки займає важливе місце в системі економічних наук. Предметом її дослідження є історичний процес виникнення і розвитку господарства та економічних поглядів учених різних історичних періодів. Ця дисципліна допомагає з'ясувати сучасні господарські проблеми і знайти альтернативні шляхи їх вирішення. Економічна наука – це суспільна наука, тому підходи і трактування економічних явищ та процесів неоднозначні. Завдяки цьому виникають різні економічні школи і напрями. Історія економіки та економічної думки досліджує економічні ідеї всіх історичних епох, починаючи з рабовласницького суспільства.

Таким чином, *історія економіки та економічної думки* – це наука, яка вивчає історичний розвиток господарської діяльності та різноманітність його наукового відображення в економічних поглядах і вченнях.

Зв'язок економічних вчень з економікою суспільства безпосередній, адже економічні вчення не пасивно відображають процеси, що відбуваються в економіці, але й впливають на формування державних економічних програм.

Історія економіки та економічної думки підвищує культуру економічного мислення і дає змогу досліджувати економічні процеси і явища у значно ширшому аспекті. Розвиток України як незалежної держави можливий тільки з глибоким вивченням і осмисленням спадщини її народу.

Актуальність вивчення даної дисципліни обумовлюється тим, що вона забезпечує зв'язок історико-економічного пізнання з розвитком економічних знань у цілому, допомагає у вивченні економічної теорії, макро- та мікроекономіки, маркетингу, економіки промисловості, фінансів та ін.

Функції історії економіки та економічної думки як науки:

- 1) пізнавальна функція – це вияв найбільш суттєвих знань про закони розвитку економіки та їх взаємозв'язок на різних етапах історичного розвитку;
- 2) критична функція полягає в оцінці виявлених закономірностей, властивостей, тенденцій з метою підсилення позитивних сторін явищ, процесів і усунення негативних;
- 3) практична – полягає у втіленні економічних концепцій на різних етапах економічного розвитку.

2. Методологія економічного аналізу.

Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус будь-якої наукової проблеми приводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки.

Методологія науки (грец. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – це система методологічних і методичних принципів і прийомів, операцій і форм побудови наукового знання. Методологія базується на концептуальному викладенні мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про економічні процеси та явища.

Метод – це сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих розв'язанню конкретного завдання.

В економічному науковому дослідженні можна виділити два рівні:

- емпіричний, на якому відбувається накопичення фактів про господарську діяльність та розвиток економічної системи;
- теоретичний – досягнення синтезу знань, наприклад, у формі наукової теорії, гіпотези або концепції.

Відповідно до цього методи економічного пізнання поділяються на три групи:

- методи емпіричного дослідження;
- методи, використовувані на емпіричному та теоретичному рівнях;
- методи теоретичного дослідження.

Методи емпіричного дослідження.

Спостереження – це систематичне цілеспрямоване вивчення об'єкта, яке дає змогу отримати первинну інформацію у вигляді сукупності емпіричних тверджень.

Порівняння – процес встановлення подібності або відмінностей предметів та явищ, знаходження загальних властивостей, притаманних кільком об'єктам. Причому, порівнюватись можуть тільки явища з деякою об'єктивною спільністю, а порівняння має здійснюватись за суттєвими щодо конкретного завдання рисами.

Первинна інформація отримується в результаті безпосереднього порівняння, а вторинна – в результаті обробки первинних даних.

Вимірювання – це визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру. Вимірювання передбачає наявність об'єкта вимірювання, еталона, вимірювальних приладів, методу вимірювання.

Експеримент – метод вивчення об'єкта шляхом активного і цілеспрямованого впливу на нього завдяки створенню штучних умов чи використанню природних умов, необхідних для виявлення відповідної властивості. Експеримент проводять при спробі виявлення раніше невідомих властивостей об'єкта, при перевірці правильності теоретичних викладень, при демонструванні явища.

Методи, що застосовуються на емпіричному та теоретичному рівнях дослідження.

Абстрагування – відхід у думці від несуттєвих властивостей, зв'язків, відношень предметів і виділення декількох найважливіших для дослідника рис. На першому рівні абстрагування дозволяє виділити найважливіше у явищах та встановити факт незалежності (чи незначної залежності) досліджуваних явищ від певних факторів. На другому рівні абстрагування дозволяє один об'єкт замінити іншим, простішим, який виступає як модель першого.

Аналіз і синтез – взаємопов’язані методи, які відповідно дають змогу поділити предмети дослідження на складові частини, або ж об’єднати окремі частини чи риси предмета в єдине ціле.

Індукція та дедукція – протилежні методи пізнання. Індуктивний метод – це перехід від часткового до загального, а дедуктивний метод – це використання загальних наукових положень для дослідження конкретних явищ.

Моделювання – це метод пізнання на основі використання моделі як засобу дослідження явищ і процесів природи. Моделі – це такі аналоги, що замінюють об’єкт пізнання і слугують джерелом інформації щодо нього, характеризуються суттєвою подібністю до оригіналу і несуттєвими розбіжностями. Моделі поділяються на матеріальні (фізично втілені у певному матеріалі) та ідеальні (наочні засоби – креслення, схема, комп’ютерна програма, тощо). Структура методу моделювання містить постановку завдання, створення або вибір моделі, дослідження моделі, перенесення знань із моделі на оригінал.

Методи теоретичних досліджень.

Ідеалізація – це конструювання подумки об’єктів, які не існують насправді або практично не здійсненні, з метою позбавити реальні об’єкти притаманних їм властивостей та наділити ці об’єкти певними нереальними і гіпотетичними властивостями. Будь-яка ідеалізація правомірна лише в певних межах.

Формалізація – метод вивчення різноманітних об’єктів шляхом відображення їхньої структури у знаковій формі за допомогою штучних мов (наприклад, мовою цифр). Цей метод забезпечує узагальненість підходу до розв’язання проблем, стислість та чіткість символічного опису, однозначність символіки, формування знакової моделі та заміни нею реальних об’єктів пізнання.

Системний підхід полягає у комплексному дослідженні великих та складних об’єктів, дослідження їх як єдиного цілого із узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. При цьому підході часто застосовують декомпозицію – розподілення об’єкта (системи) на системи нижчого рівня (підсистеми), які досліджуються автономно з обов’язковим урахуванням подальшого узгодження цілей кожної підсистеми із загальною метою системи. Аналізуючи певні економічні процеси та явища і їх відображення в теоретичних концепціях, даний метод, враховуючи постійний розвиток, дозволяє передбачити можливі наслідки застосування конкретної економічної політики в тій чи іншій країні.

Історичний підхід полягає у вивченні процесів економічного розвитку та сукупності економічних ідей і поглядів в їх історичному ракурсі. Він дозволяє послідовно, у хронологічному порядку, дослідити причини виникнення, етапи розвитку та занепад різних форм ведення господарства, а також відображення певних економічних процесів в різних концепціях і теоріях.

Логічний підхід передбачає аналіз логічної доцільності дослідження. Досить часто історичний і логічний підходи поєднують.

Система економічних знань складається з таких основних елементів як поняття, терміни, категорії, принципи, закони, гіпотези, концепції та теорії.

Поняття – це думка, яка розкриває суттєві й необхідні ознаки предметів та явищ, а також їх взаємозв’язки.

Поняття, які мають відтінок спеціального наукового значення, називаються **термінами**. Це може бути слово чи словосполучення, яке несе конкретний науковий зміст (наприклад, дисконтування, процентна ставка, фіскальна політика).

Поняття, які набувають широкого змісту і вживаються у різних значеннях з декількома відтінками, перетворюються у **категорії** (наприклад, категорії ринку, попиту, грошей, фінансів, підприємства, торгівлі).

Основою формування науки як системи знань виступають **принципи** – певні ключові, вихідні положення, перший ступінь систематизації знань. На відміну від законів, принципи об'єктивно в природі не існують, а визначаються науковцями. Так, загальним принципом усіх досліджень служить принцип діалектики – розглядати усі явища й процеси у взаємозв'язку і русі як у просторі, так і в часі. В економічних науках найбільш широко вживаними є принципи комплексності, контролю та інші.

Економічні закони – це твердження, які відображають необхідні, суттєві, стійкі і повторювані об'єктивні явища та зв'язки у суспільстві і мисленні.

Існує три основних групи законів: специфічні або часткові (наприклад, закон попиту і пропозиції, закон вартості), загальні, тобто характерні для великих груп явищ (наприклад, закон циклічного розвитку економіки) і всезагальні або універсальні (наприклад, закони діалектики).

Гіпотеза – наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких явищ (процесів) або причин, які зумовлюють даний наслідок. Розрізняють пояснювальну, основну робочу і концептуальну гіпотези.

Наукова концепція – система поглядів, теоретичних положень, основних думок щодо об'єкта дослідження, які об'єднані певною головною ідеєю.

Наукова теорія – найвищий ступінь узагальнення і систематизації знань. Під теорією розуміють систему основних ідей, положень, законів у тій чи іншій галузі знань, яка дає цілісне уявлення про закономірності та класифікацію.

3. Періодизація науки.

Періодизація – це визначення певних хронологічно-послідовних етапів розвитку. При дослідженні історії економіки та економічної думки слід мати на увазі відносність кожного з варіантів періодизації через спробу провести класифікацію на основі певної частини фактів і точок зору.

Українські дослідники в історії економіки виділяють три періоди:

- господарство первісної доби стародавніх цивілізацій (з найдавніших часів – до IV ст. н.е.);
- господарство доби Середньовіччя (V – XV ст. н.е.);
- господарство індустріальної та постіндустріальної епох (XVI ст. – до теперішнього часу).

Змістом історії економіки та економічної думки є не тільки перелік економічних процесів в історичному ракурсі, але й намагання зрозуміти дію економіки та побудувати моделі її можливого розвитку. Економічна наука єдина, а школи і напрями – різноманітні. Сучасна економічна термінологія базується на дослідженнях представників більш ранніх концепцій. Відбувається взаємовплив національних шкіл під впливом практичних потреб і узгодження різних підходів.

Питання для самоперевірки:

1. Визначте предмет дослідження історії економіки та економічної думки.

2. Покажіть, яке значення має вивчення історії економіки та економічної думки для формування сучасної соціально-ринкової економіки України.
3. Розкрийте міждисциплінарний зв'язок історії економіки та економічної думки з іншими суспільними науками.
4. Дайте визначення методу дослідження і поясніть відмінність між теоретичним та емпіричним рівнями дослідження.
5. Проаналізуйте методи, які використовуються на емпіричному рівні дослідження.
6. Назвіть методи, які застосовуються на емпіричному та теоретичному рівнях дослідження.
7. Розкрийте сутність методів, які використовуються на теоретичному рівні дослідження.
8. Назвіть особливості системного підходу в наукових дослідженнях.
9. Наведіть приклади поєднання історичного та логічного підходів при аналізі економічних явищ.
10. Дайте характеристику періодизації історії економіки та економічної думки.

Лекція № 2.

Тема: «Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій».

План.

1. Господарство первісного суспільства.
2. Розвиток господарства та економічної думки Стародавнього Сходу.
 - 2.1. Стародавнього Єгипту та Вавілонії. Закони царя Хаммурапі.
 - 2.2 Стародавньої Індії: “Артхашастра”.
 - 2.3. Стародавнього Китаю: конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм, трактат “Гуань-цзи”.

1. Господарство первісного суспільства.

За матеріалом і технологією виготовлення знарядь праці первісне суспільство поділяється на кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-кам'яний, бронзовий і ранній залізний віки.

Палеоліт (3 млн. – 10 тис. років тому) збігся з льодовиковим періодом в історії Землі. Основним заняттям первісних людей було полювання на диких тварин, рибальство і збиральництво. Вони жили невеликими групами, що утворювали так зване первісне людське стадо, і постійно мігрували у пошуках їжі. До раннього палеоліту відносились типи людей, які в науці отримали назву пітенкантроп і неандерталець. Первісні люди навчилися видобувати і підтримувати вогонь, а також будували житла у вигляді куренів, вкритих шкурами тварин. Знаряддя праці в період палеоліту вдосконалились, починаючи від палки-копалки і примітивних кам'яних знарядь до складних знарядь із використанням кам'яних пластин (гостроконечники, рубила, скребла, списометалки тощо). Поселення первісних людей на території сучасної України виявлені у с. Королеве та Рокосове на Закарпатті, с. Амвросіївка у Донбасі, Кіік-Коба в Криму тощо.

Понад 35 тис. років тому на зміну пітенкантропу і неандертальцю прийшов новий тип людини – кроманьйонець, *Homo sapiens*, або людина розумна. Рівень розвитку господарства і виготовлення знарядь праці стали ще складнішими.

Кроманьйонці виготовляли вироби з каменю і кістки, статуетки, прикраси, дротики, гарпуни, списометалки тощо. Житло будували у вигляді чуму або яранги. На зміну первісному стаду прийшла родова община. Рід вівся по материнській лінії (матріархат). Виникла заборона на шлюби між членами одного роду. На основі родинних стосунків роди об'єднувались у племена. Поселення кроманьйонців в Україні знайдені поблизу сіл Мезина на Чернігівщині й Межиріччя на Київщині.

У мезоліті (IX – VI тис. до н.е.) внаслідок потепління склалися сучасні післяльодовикові природно-кліматичні умови. Відповідно змінилася флора і фауна, що привело до подальшого розвитку господарства і виготовлення нових знарядь праці. Були створені інструменти для обробки деревини – долото, сокира, тесло, ножі, гарпуни, лук, стріли, рибальські голки, плетені сітки тощо. Люди намагалися приручити диких тварин (собак, свиней, биків) і використовували водний транспорт – плоти, човни. Наприкінці мезоліту зародилося землеробство і виникли перші постійні поселення. На території України знайдено багато мезолітичних поселень – с. Білолісся, с.Гиржеве на Одещині, с.Осокорівка в Надпоріжжі та ін.

Період неоліту (VI-IV тис. до н.е.) характеризується значними змінами в економіці. Для виготовлення знарядь праці, як і раніше, використовували камінь, кістки, дерево. Проте виникли нові методи їх обробки – пиляння, шліфування, свердління. Зародилося землеробство і скотарство. Цей період був розквітом родового ладу. На сьогодні в Україні виявлено більше 500 неолітичних поселень – в долинах річок Дніпра, Десни, Прип'яті, Дністра, Бугу.

Новим періодом розвитку первісного суспільства став енеоліт – мідно-кам'яний вік (IV-III тис. до н.е.). У цей час з'явилися перші металеві вироби – мідні й золоті. Зародилося орне землеробство. Ріллю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше – раллом. Худобу використовували як тяглову силу. Зерно збирали за допомогою кісткових або крем'яних серпів, а мололи кам'яними жорнами. Великим досягненням стало виготовлення глиняного посуду, винайдення колеса і наземного транспорту – лиж, возів, саней. Розвиток землеробства, скотарства, ремесла та поширення системи обміну змінили роль чоловіка в родині, який міг виконувати важку фізичну роботу. Головна роль в родині переходить від матері до батька, поступово утверджується патріархат. Родова організація замінюється сусідською общиною. До неолітичних поселень в Україні відноситься Трипільська культура, яка дістала назву від досліджуваного наприкінці XIX ст. українським археологом В.Хвойкою поселення поблизу с. Трипілля на Київщині. Трипільська культура несла в собі традиції перших землеробських протоцивілізацій Близького Сходу й Південної Європи. В Україні виявлено понад тисячу пам'яток Трипільської культури. Вони згруповані у трьох районах: найбільше в Середній Наддністрянщині, Надпрутті та Надбужжі, менше — у Наддніпрянщині.

Племена Трипільської культури жили у поселеннях, забудованих дерев'яно-глинобитними наземними спорудами, розташованими переважно одним чи кількома концентричними колами. Це були здебільшого родові або племінні поселення з кількома десятками садиб. Будівлі мали вигляд чотирикутника правильної форми. У землю вбивали дубові стовпи, між якими плели стіни із хмизу, котрий змащували глиною, а зверху накривали соломою або очеретом. Дах був двосхилий з отвором

для диму, долівку змащували глиною. Посеред хати стояла велика піч, біля якої робили лежанку з випаленої глини. Стіни і піч іноді розмальовували.

Головним заняттям трипільців було землеробство. Сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували садово-городні культури.

Трипільці розводили переважно велику й дрібну рогату худобу, а також свиней та частково коней. Тягловою силою були воли, за допомогою яких орали поля. Із ремесел значного розвитку набули чинбарство, кушнірство, прядіння, ткацтво, обробка каменю. Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді, освоїли холодне й гаряче кування, зварювання міді. Дуже високого технічного і художнього рівня досягло керамічне виробництво. Місцеві гончарі досконало володіли складною технологією виготовлення кераміки, вже знаючи гончарний круг, виготовляли величезну кількість різноманітного посуду, який прикрашали орнаментом білого, чорного, червоного й жовтого кольорів.

За етнографічними ознаками Трипільська культура дуже близька і подібна до української. Зокрема, деякі провідні мотиви трипільського орнаменту до сьогодні збереглися в українських народних вишивках, килимах, народній кераміці, українських великодніх писанках. Житло Трипільської культури дуже нагадує українську сільську хату ХІХ ст. Нарешті, основним заняттям трипільців, як і українців, було землеробство.

На зміну мідно-кам'яному вікові прийшов бронзовий (ІІІ — поч. І тис. до н. Е.), істотними рисами якого були існування відтворюючого господарства і поширення виробів з бронзи — першого штучно створеного людиною металевого сплаву. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. У сучасних межах України бронзовий вік характеризується передусім швидким розвитком скотарства і землеробства, виділенням скотарських племен із землеробських. Це був перший великий суспільний поділ праці. Обмін набув постійного та регіонального характеру.

Значні зрушення відбулися в образотворчому мистецтві і в духовній культурі. З'явилися монументальні кам'яні скульптури і зародки майбутнього письма — піктограми, ускладнилася система релігійних вірувань.

Освоєння виробництва заліза на поч. І тис. до н.е. сприяло дальшому розвитку суспільства. Ранній залізний вік характеризувався співіснуванням бронзових і залізних знарядь праці. Відбувається перехід від мотики до сохи та плуга, дедалі ширше застосовуються залізні ножі, серпи, лемеші, а також круглі жорна. Завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства відбувся другий великий суспільний поділ праці: ремесло відокремилася від землеробства (третій — пов'язаний з відокремленням торгівлі). Посилилася майнова та соціальна диференціація суспільства, створивши передумови для виникнення станово-класових відносин та держави.

2. Розвиток господарства та економічної думки Стародавнього Сходу.

2.1. Стародавнього Єгипту та Вавілонії. Закони царя Хаммурапі.

Рабство зародилося на Сході у ІV тисячолітті до н.е. Тут виникли перші рабовласницькі держави. Для країн Давнього Сходу було характерним

патріархальне рабство. Панувало натуральне господарство із провідною роллю землеробства і ручна технологія виробництва з індивідуальними та спільними знаряддями праці. З ремісничих професій найпоширенішими були гончарі, каменярі, ковалі, металурги, теслярі.

Багаточисельні письмові пам'ятки дозволяють ознайомитись із зародженням і розвитком економічної думки. Письмові джерела умовно можна розділити на дві групи: ті, що безпосередньо відображають господарську діяльність і ті, що являють собою спробу осмислити цю діяльність.

У письмових джерелах першої групи фіксувались дані необхідні для організації державного господарства і його практичної діяльності. До таких джерел належать переписи населення, земельні кадастри, звітності, юридичні майнові документи і закони (закони Хаммурапі, середньоасірійські закони, закони "Тайхорь" та ін.).

До другої групи письмових джерел належать трактати, повчання, бесіди, і т.д., в яких головне місце займають питання організації і управління господарством, поради щодо його вдосконалення ("Артхашастра". "Гуань-цзи", "Повчання гераклеопольського царя своєму сину Мерікара" та ін.), а також твори, спрямовані на підтримання стабільності в державі і суспільстві ("Бесіди і судження" Конфуція, "Менцзи" та ін.)

Давньоєгипетська література є однією з перших у світі пам'яток формування і розвитку економічної думки. В адміністративно-господарських документах відображені питання організації і управління царсько-храмовим господарством. У Стародавньому Єгипті здійснювався ретельний облік матеріальних і трудових ресурсів. З цією метою періодично проводились переписи населення з врахуванням вікових і професійних особливостей, складалися земельні кадастри (наприклад "Папірус Вільбурна"), рахувалася худоба та інші матеріальні цінності. Організацією праці виробників займалися чиновники. Вони направляли людей на роботу, встановлювали норми праці і контролювали їх виконання, видавали зерно і продукти харчування.

Велике значення в забезпеченні державних надходжень мали центральні і місцеві храми, які отримували 8-10% врожаю для культового будівництва.

Давньоєгипетське господарство було в основному натуральним, в ньому переважала мінова торгівля. І тільки в епоху Пізнього царства роль всезагального еквіваленту закріплюється за сріблом.

Складна організація царсько-храмового господарства приводить до того, що в центрі давньоєгипетської літератури стають питання управління. Серед літературних джерел особливе місце займають "Повчання". Так економічні функції правителя держави відображені в "Повчанні гераклеопольського царя своєму сину Мерікару" (XXII в. до н.е.). Ідеї централізму в управлінні господарством і проблеми співвідношення приватної і державної власності знайшли розкриття в більш пізніх джерелах "Мовлення Іпусера" (бл. 1300 р. до н.е.) і "Пророцтво Неферті" (бл. XV в. до н.е.). Висока централізація господарства в Єгипті гальмувала розробку економічних питань окремих господарств і товарно-грошових відносин.

У Вавілоні про початок формування ранньокласового суспільства свідчать закони царя Ешнунни (XX в. до н.е.). В них детально регламентувалося

господарське життя (встановлення твердих цін на основні продукти, розмірів найманої і орендної плати, норми проценту, плати за виховання і т.д.)

Найбільш відомим пам'ятником Вавілонського царства є закони царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.), які відобразили економічне життя суспільства і напрями його розвитку. Згідно з законами Хаммурапі поділення суспільства на рабів і рабовласників визнавалось природним і вічним, раби вважались майном рабовласників. Історична пам'ятка свідчить про те, що основу економіки Вавілона становило натуральне господарство і громада. Царська влада піклувалась про захист інтересів громади, дрібних виробників і приватної власності. Боргове рабство обмежувалось трьома роками. В законах знайшов відображення розвиток товарно-грошових відносин, який сприяв розширенню торгових угод.

Закони Хаммурапі викарбовані на чорному базальтовому стовпі, у верхній частині якого зображений бог Сонця і справедливості Шамаш. Текст законів складається із введення, основної частини – 282 статті і заключення. Закони складені із врахуванням трьох категорій населення: повноправних вільних громадян, неповноправних вільних громадян і рабів.

В період правління Хаммурапі будувалися грандіозні канали. Великого розвитку набула внутрішня і зовнішня торгівля. Існувало лихварство.

Найбільшого розвитку товарно-грошові відносини отримали у Нововавілонському царстві (626 – 539 рр. до н.е.). Від законів цього періоду збереглися тільки фрагменти (біля 20 статей). Але значну інформацію про економічне життя дають господарські документи.

Розвиток капіталу купців і лихварів привів до виникнення “ділових будинків”, які стали прообразом перших банків і здійснювали прийом і видачу вкладів, надавали кредити, здійснювали облік векселів, оплату чеків, фінансували внутрішню і зовнішню торгівлю. Не дивлячись на широкий розвиток товарно-грошових відносин, у Нововавілонському царстві не виникло монетної форми грошей, в обігу було срібло, яке приймалося за вагою.

2.2. Стародавньої Індії. “Артхашастра”.

У IV тис. до н.е. в долині Інду існувало зрошуване землеробство і тваринництво. Але значного розвитку економіка Індії набула у II-I тис. до н.е. Використовуючи залізні знаряддя праці, селяни збирали по два врожаї на рік і вирощували рис, пшеницю, цукрову тростину, просо, льон, бавовну та ін. Значного розвитку набуло ремісництво та торгівля. Кашмір торгував вовною, Гімалаї – золотом, Пенджаб – кіньми, південь – дорогоцінними каменями, схід – слонами. З'явилися купці-професіонали і лихварі. Грошовий обіг був нерозвинений, а перші монети у вигляді шматочків срібла з печаткою виникли тільки у V ст. до н.е.

Розвиток економічної думки Стародавньої Індії відображений в літературно-релігійних пам'ятках. Найдавніші з них – Веди (I тисячоліття до н.е.): “Махабхарата” і “Рамаєна”. Вони відобразили розпад первіснообщинного ладу і формування рабовласницького.

У III тисячолітті до н.е. з'явилися відомі “Закони Ману”, які склалися протягом декількох століть. В цих законах знайшла відображення брахманська концепція економічної політики, яка значну роль відводила державі у підтриманні кастового поділення суспільства, забезпеченні доходів і збиранні податків, регламентації господарської діяльності.

Розквіт економіки Стародавньої Індії відбувався в період з II в. до н.е. по III в. н.е. Основним джерелом вивчення економічної думки, принципів ведення господарства і соціального устрою цього періоду є трактат “Артхашастра”, автором якого був радник царя Чандрагупти I – брахман Каутілья. Трактат складається із 15 книг, його назва переводиться як “вчення про матеріальну вигоду”. В “Артхашастрі” детально описується стан економіки країни, даються поради щодо його поліпшення, аналізується економічна роль держави.

Головною галуззю в індійській економіці було землеробство, яке в значній мірі залежало від організації зрошувальних систем. Розвивались також ремісництво і торгівля. В трактаті містяться дані про суспільний розподіл праці і обмін, про поділення суспільства на касты, виправдовування і закріплення соціальної нерівності, приділяється значна увага регламентуванню рабовласництва. Рабство в Індії носило патріархальний характер: раб міг мати власність, право на отримання спадщини, право самовикupu за рахунок власного майна. Рекомендувались засоби обмеження рабства і запобігання соціальних конфліктів.

“Артхашастра” виступала за активне втручання держави в економіку. На царську владу покладалися значні обов’язки: колонізація околиць, створення нових поселень, підтримання ірригаційних систем і колодязів, організація прядильно-ткацького виробництва та ін. Крім того, царською адміністрацією розроблялась економічна політика і податкова система, давались поради щодо ведення царського господарства і систематизації доходів.

Таким чином, трактат “Артхашастра” дає уявлення про основні питання соціально-економічного розвитку і проблеми господарського життя типові для країн Давнього Сходу ранньорабовласницького суспільства.

2.3. Стародавнього Китаю: конфуціанство, легізм, даосизм, моїзм, трактат “Гуань-цзи”.

Одним з центрів світової культури в давності був Китай, де у II тис. до н.е. йшов процес розпаду первісного ладу і формування ранньокласових відносин. Основні напрями давньокитайської суспільної думки – конфуціанство, легізм, моїзм, даосизм – сформувалися у VI – III вв. до н.е.

Своєрідність давньокитайської економічної думки відображена в конфуціанстві, яке стало державною ідеологією і залишалось нею до Сінхайської революції 1911 – 1913 рр. Засновником цієї ідеології був Конфуцій (Кун-цзи) (551-479 до н.е.). Він народився в князівстві Лу в знатній, але збіднілій родині. Своє вчення Конфуцій викладав у формі бесід, які пізніше були записані його учнями і склали збірку “Лунь-юй” (“Бесіди і судження”).

Економічні погляди Конфуція систематизовані одним з його послідовників Мен-цзи (372-289 рр. до н.е.).

Конфуцій жив в період, коли в Китаї встановлювався рабовласницький лад: занепало землеробство, руйнувалися обшинні зв’язки, посилювалась майнова диференціація і закріплювались позиції приватних рабовласницьких господарств.

Конфуцій одним з перших створив вчення про природне право, згідно з яким в основі суспільного устрою лежить небесний закон поділу людей на багатих і бідних, тому це вічне і незмінне. Але обов’язком кожної людини є прагнення до морального вдосконалення через культуру, повагу до старших і освіту. Конфуцій вважав, що

відносини між рабовласниками і рабами повинні ґрунтуватись не на примусі, а на вихованні у рабів довіри до рабовласників.

Вчення Конфуція сприяло забезпеченню стабільності рабовласницького ладу і закріпленню авторитету держави з використанням традиційних форм і обрядів, а не заборонних законів.

Економічні погляди Конфуція мали два протиріччя: з одного боку – ідеалізація старих патріархально-общинних відносин, з другого боку – розробка правил регулювання відносин між рабовласниками і рабами. Рабовласництво для нього було сумісним із збереженням старих патріархальних порядків і відносин кровного зв'язку.

Конфуцій шукав шляхи досягнення соціальної “рівності” при збереженні рабовласницьких порядків. Він створив образ ідеального правителя “батька народу”, який був би досконалою особистістю і зробив би народ багатим.

Етичні норми, розроблені Конфуцієм сприяли розквіту культу сім'ї і клану в Китаї і стабілізували соціально-економічні відносини.

Школа легістів (законників) виникла в Китаї у VI-Vвв. До н.е. Її засновниками вважаються політичні діячі цього періоду Цзи Чань, Лі Куї і Шан Ян. На відміну від конфуціанців легісти значну роль у розвитку держави відводили законам і їх суворому дотриманню. Цзи Чань, перший міністр династії царства Чжен (543-522 до н.е.), ввів закони, які підірвали владу родової знаті. Лі Куї, перший міністр царства Вей (427-386 до н.е.), зібрав всі закони і склав їх “Збірку”, яка стала юридичним джерелом для багатьох династій. Він вперше висунув ідею регулювання державою ринку і, перше за все, ринку хліба за допомогою традиційної амбарної системи (державна робить запаси зерна у врожайні роки і продає його по стабільним цінам в періоди стихійних лих і голоду).

Погляди Лі Куя на важливу роль землеробства і законів в зміцненні держави розвинув видатний представник легістів Шан Ян (390-338 до н.е.). Він поставив проект перебудови держави в залежність від вирішення зернової проблеми і реформування системи податків. На противагу Конфуцію Шан Ян виступив за впровадження державної монополії на видобування солі і заліза, а також проти культури в усіх її проявах. Могутність держави бачив не в народі, а в армії.

Легісти представляли інтереси державної влади. На відміну від конфуціанців, які віддавали перевагу розвитку землеробства над ремеслом і торгівлею, легісти виступили за суспільний розподіл праці між сільським господарством і ремісництвом.

Трактат “Гуань-цзи” був створений на початку IV в. до н.е. вченими Китайської академії царства Ци. В трактаті дуже глибоко для свого часу розроблена система державного регулювання господарства. Автори трактату, дослідивши дію товарно-грошових відносин, радили використовувати їх при створенні механізму стабілізації натурального господарства. Вони намагались вирішити проблему захисту господарства від ринкової стихії завдяки вирівнюванню товарних цін. Як і Конфуцій, автори “Гуань-цзи” ставили мету “зробити державу багатою, а народ задоволеним” і підтримували “небесний закон” поділу людей на прошарки. Засобами стабілізації натурально-господарських відносин вони вважали: регулювання цін на хліб, створення державних запасів зерна, введення пільгових кредитів землеробцям, проведення кількісної і якісної оцінки землі, заміну прямих

податків опосередкованими. Основними складовими багатства автори трактату вважали крім золота і перлин інші матеріальні блага.

Вони прийшли до висновку, що зростання товарних цін приводить до здешевлення грошей. В таких умовах державі для нейтралізації торгово-лихварського капіталу необхідно було підвищувати продовольчі ціни.

В цілому трактат “Гуань-цзи” відіграв значну роль в становленні економічної думки Давнього Китаю. В ньому була висунута плідна ідея про можливість кількісного аналізу економічних явищ і створення нормативів для організації натурального господарства.

В Давньому Китаї виникли і утопічні вчення, які намагалися показати думку народу. Особливе місце в китайській культурі займає даосизм, засновником якого став Лао-цзи (VI-V вв. до н.е.), автор “Дао де цзин” – канонічної книги даосів. Основна категорія цього вчення – дао, або природний шлях речей без зовнішнього втручання. У зв’язку з цим, людство повинно відмовитись від цивілізації, багатства, письма, бо це порушує закон дао. Лао-цзи закликав повернутись до первісних часів, стати єдиними з природою і не використовувати знаряддя праці.

Ще однією соціальною утопією в Давньому Китаї був моїзм, засновник Мо-цзи (479-400 до н.е.). Моїсти виражали інтереси ремісників, землеробців, дрібних торговців і проповідували природну рівність людей без поділу на прошарки. Вони обґрунтували необхідність всебічного розвитку господарства, виступали за всезагальну участь людей у фізичній праці, за розвиток вільної ініціативи дрібних виробників. Моїсти поставили важливу проблему про співвідношення загального і особистого інтересів. Протиставляючи конфуціанству ідею “всезагальної взаємної любові”, вони не розуміли її утопічного характеру.

Із розглянутих напрямів китайської соціально-економічної думки тільки конфуціанство і даосизм перетнули межу давності. Мислителі Давнього Китаю бачили здебільше свої соціальні ідеали не в майбутньому країни, а в її минулому і намагалися реставрувати старі соціально-економічні порядки.

Лекція № 3.

Тема: «Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)»

План.

1. Господарство та економічна думка Стародавньої Греції.
2. Античний Рим: економічне вчення Катона, Варрона та Колумелли.
3. Господарство кімерійців, скіфів, сарматів. Грецьких і римських колоній Північного Причорномор’я.
4. Економічний лад східнослов’янських племен на території України.

1. Господарство та економічна думка Стародавньої Греції: Ксенофонт, Платон, Арістотель.

Рабство, яке мало місце в Давній Греції у I тисячолітті до н.е. називають класичним чи античним. В цей період воно досягло повного розквіту. Антична громада виступала в основному як місто – поліс. Вона була окремою державою, в якій повноправними були лише землевласники. Вперше у світовій історії місто

витіснило і підпорядкувало село. Значного розвитку набуло ремісництво, будівництво жител, ткацтво, кораблебудування. Окремі міста-держави стали спеціалізованими: у Мілеті виробляли тканини, у Коринфі – кераміку. Повільніше розвивалося землеробство, в якому панувало двопілля.

Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції була колонізація, яка набула значного розвитку у VIII – VI ст. до н.е. Головним її чинником стала гонитва за новими землями, розвиток торгівлі і зменшення чисельності населення полісів. Грецькі колонії були створені на островах архіпелагу в Егейському морі, на південному узбережжі Італії, в Сицилії, Північній Африці, на берегах Мармурового та Чорного морів.

Розвивалося товарне виробництво і грошова форма обміну. У Греції було стільки видів монет, скільки і міст-полісів. Грошовий обмін проводили лихварі, які мали обмінні магазини – трапези. Поступово вони перетворилися на банкірів.

Кращими досягненнями економічної думки античного рабства в період V-IV вв. до н.е. стали праці давньогрецьких мислителів Ксенофонта, Платона і Аристотеля.

Ксенофонт народився в Афінах у 430 р. до н.е. (помер у 335 до н.е.), належав до заможної рабовласницької аристократії. Він – учень відомого давньогрецького філософа Сократа.

За своїми політичними поглядами був прихильник аристократичної Спарти і противник афінської демократії. Економічні погляди Ксенофонта викладені у трактаті “Домострой” у формі бесід Сократа і Крітобула. Трактат виступає як керівництво для ведення рабовласницького господарства і має такі економічні положення:

- розподіл праці на розумову і фізичну, а людей – на вільних і рабів має природне походження;
- переважно повинно розвиватись землеробство у порівнянні з ремісництвом і торгівлею;
- тільки найпростіша робота може виконуватись продуктивно;
- ступінь розподілу праці обумовлена в першу чергу розмірами ринку збуту;
- будь-який товар має корисні властивості (споживча вартість) і здібність обмінюватись на інші товари (мінова вартість);
- обґрунтував дві функції грошей: обігу і утворення скарбів, але виступав проти збагачення ростовщиків;
- рабів вважав тваринами, що можуть розмовляти, але був прибічником матеріального заохочення їхньої праці.

Платон (427-347 до н.е.) походив з родини афінської землевласницької знаті, отримав гарну освіту, багато подорожував і відкрив у Афінах свою філософську школу (академію). Найбільш відомими його роботами були: “Держава”, “Закони” і “Політика чи держава”.

Соціально-економічна концепція Платона висвітлена в його утопічному проекті ідеальної держави. Платон визначив державу як спільність людей, породжену самою природою і вперше висунув думку про неминучість поділу людей на багатих і бідних. В ідеальній державі було 3 прошарки населення: 1) філософи, що керують суспільством; 2) воїнів; 3) землероби, ремісники та торгівці. Раби не

входили до будь-яких прошарків. У філософів і воїнів не повинно бути ніякої власності. Заборонялось їм мати золото і срібло, вводилась спільність жінок і дітей.

Платон вважав рабство природною і вічною формою експлуатації, але розумів небезпеку рабоволодіння і радив проявляти до рабів більше гуманності.

У Платона були думки, що гроші виконують не тільки функції засобів обігу і нагромадження, але і функцію мір вартості. Разом з тим він виступав проти лихварства. Ціни повинні регулюватися органами державної влади і вони повинні забезпечувати отримання помірною прибутку. Розподіл праці Платон пояснював різносторонніми потребами людей і можливістю краще виготовляти один вид товару.

Головною галуззю господарства Платон вважав землеробство, але й підкреслював важливу роль ремісництва. Економічну основу держави вбачав у натуральному господарстві. Як філософ Платон вважається засновником об'єктивного ідеалізму.

Арістотель (384-322 до н.е.) народився в родині лікаря. Був учнем Платона в академії, але не поділяв платонівського ідеалізму. Коливаючись між ідеалізмом і матеріалізмом, був у своїх поглядах ближче до матеріалізму. Арістотель відомий як вихователь і наставник Олександра Македонського. Заснував в Афінах свою філософську школу-ліцей. Автор багатьох праць по філософії, політиці, етиці, літературі, історії, економіці.

Основними працями Арістотеля, де мають місце економічні роздуми, є "Нікомахова етика" і "Політика". Він намагався розкрити сутність економічних явищ, чим відрізнявся від своїх попередників (Ксенофонта і Платона). Розмірковуючи про шляхи отримання багатства і задоволення потреб, Арістотель виділив економіку і хрематистику. Мета першої – підтримувати розумні межі багатства. Економіка забезпечувала вивчення шляхів зміцнення натурального господарства, можливості розширення виробництва споживчих вартостей. Хрематистика – це мистецтво нажити багатство шляхом торгівлі, воно не має межі і тому несправедливе.

Великий внесок Арістотель зробив в аналіз властивостей товару. Він чітко розумів сутність споживчої і мінової вартостей. В обміні побачив рівність і певне співвідношення різних товарів, хоч природу цього пояснити не зміг.

Арістотель започаткував аналіз функції грошей як міри вартості і засобу обігу, дослідив просту грошову форму вартості.

Нескінчені війни між грецькими містами, боротьба між аристократією і демосом, рабами і рабовласниками паралізували економічне життя Стародавньої Греції. У 338 р. до н.е. Грецію завоювала Македонія, а у II ст. до н.е. Балканський півострів став здобиччю Римської рабовласницької держави.

2. Античний Рим: Катон, Варрон, Колумелла.

Римська держава в своєму розвитку пройшла три етапи:

- царський (VIII – VI ст. до н.е.)
- республіканський (509 – 31 рр. до н.е.)
- імператорський (31 р. до н.е. – 476 р. н.е.)

В економічному житті Стародавньої Італії головна роль належала землеробству. Землю обробляли плугом, використовуючи волів і коней. Високого

рівня розвитку досягли ремесла, особливо керамічне, залізобне, будівництво з каменю. З середини V ст. до н.е. карбували монети. Рабовласницький лад пройшов період становлення розквіту і занепаду. Становленню і утворенню рабовласницького ладу сприяла територіальна експансія, яку вела Римська Республіка. В I ст. до н.е. Рим перетворився на світову державу від Атлантичного океану на Заході до Тигру і Євфрату на Сході. Період розквіту рабовласницького господарства відбувся у II-I ст. до н.е. Воно набуло класичних форм. Рабами були іноземці, римське право захищало своїх громадян від рабства. Переважало приватне рабовласництво. Землею володіли переважно сенатори та найбагатші люди держави. Вони купували і орендували ділянки землі у держави. Головною формою рабовласницького господарства була вілла – маєток площею 25 – 100 га землі, яку обробляли 50-60 рабів. Подальша концентрація землі і рабів привела до утворення латифундій з десятками тисяч гектарів землі та величезною кількістю рабів. Сільське господарство було багатогалузевим, розвивалося тваринництво. Виникли сальтуси – спеціалізовані латифундії. В I ст. н.е. почали використовувати жатку з широким захатом, колісний плуг, мінеральні добрива, водяний млин. Іригаційна система дозволяла збирати по два врожаї на рік. З'явилася агротехнічна наука. У I – II-ст. н.е. в організації виробництва почалися зміни. Латифундії поділялися на невеликі ділянки (парцели), які надавалися в оренду дрібним землеробам (колонам). Вони були вільними громадянами і потрапляли в поземельну залежність від власника землі за угодою, що ліквідовувалася за бажанням однієї із сторін. Виникли рентні відносини у вигляді натуральних і грошових платежів. Натуральний і товарний характер виробництва тісно перепліталися. Римляни карбували мідні, срібні і золоті монети. Всі ці процеси знайшли відображення в економічних творах представників Стародавнього Риму.

Найбільш відомими серед них були Катон Старший (234-149 рр. до н.е.), Варрон (116-27рр. до н.е.) і Колумелла (I в. н.е.).

В їх трактатах відображено розвиток сільського господарства до кризи рабовласницького ладу. На відміну від Греції, де раби використовувалися в сфері ремесла і торгівлі, в Римі раби працювали головним чином у сільському господарстві.

У творі Катона Старшого “Землеробство” даються поради введення рабовласницького господарства в латифундії. Катон сам був крупним землевласником. Економічним ідеалом вважав натуральне господарство і торгівлю по реалізації частини продукції. До рабів Катон радив застосовувати матеріальні і моральні стимули заохочення.

Трактат Катона відобразив період підйому римського рабовласницького господарства.

На противагу Катону, Варрон у творі “Про сільське господарство” радив поєднувати розвиток тваринництва і ремісництва. Він шукав шляхи зміцнення економіки не тільки в землеробстві, але й у тваринництві, використуванні агрономічної науки, зростанні інтенсивності виробництва і вдосконаленні методів експлуатації рабів.

Значну увагу Варрон приділяв відношенню до рабів, яких вважав сільськогосподарським знаряддям, що говорить.

В своїй праці Варрон відобразив більш розвинуті форми рабовласництва і нові моменти соціально-економічного розвитку, пов'язані із зростанням протиріч Римської держави.

Історія економічних вчень Стародавнього Риму пов'язана також із гракховським аграрним рухом, який виражав інтереси безземельного і малоземельного селянства у боротьбі з латифундістами. Цей рух очолили брати Тіберій (163-132 рр. до н.е.) і Гай (153 – 121 рр. до н.е.) Гракхі. Вони виступили за обмеження крупного землевласництва і надання землі безземельним селянам. Така реформа мала відбутися в рамках рабовласницького суспільства і таким шляхом зміцнити його.

Кризу рабовласництва показав Колумелла в трактаті “Про сільське господарство” (12 книг.) Він писав про занепад сільського господарства і рабства, про необхідність заміни рабовласницької форми ведення господарства. Працю дрібних виробників Колумелла вважав більш раціональною.

На відміну від Греції в Римській імперії заняття ремеслом не було престижним. Воно вважалося справою рабів і бідних. Натомість процвітала торгівля. У Римі виникли спеціалізовані ринки, на яких торгували фруктами, овочами, худобою. У великих містах влаштовували ярмарки. Зовнішня торгівля почала розвиватися тільки в VI – V ст. до н.е. Найбільшим торговим партнером Риму була Індія. Після завоювання Римом Дакії (Румунії) у III ст. до н.е. в торгівлю з ним втягуються народи Причорномор'я.

В Стародавній Італії існувало професійне купецтво. В оптову торгівлю вкладалися великі капітали. Купці об'єднувалися в колегії, які мали кошти, кораблі і своїх представників у провінціях.

Значного розвитку набула і банківська справа, завдяки чому Рим став світовим центром грошових операцій і торгових угод. Банкіри використовували чеки, векселі і безготівкові рахунки, надавали кредити під 6-48% річних, фінансували зовнішню торгівлю. Порядок в лихварській справі був наведений за Юлія Цезаря та Августа (I ст. до н.е. – I ст. н.е.). Вони реорганізували управління провінціями, звівши до мінімуму діяльність відкупщиків.

Фінансова система Риму була заснована на експлуатації колоній. Римські громадяни податків не платили, натомість в провінціях податків збирали у 3-4 рази більше норми.

У добу пізньої Римської імперії господарство дійшло до кризового стану. Повстання рабів (особливо під керівництвом Спартака 74-71 рр. до н.е.) сприяли розпаду рабовласницької економічної системи. Дешева рабська сила не сприяла розвитку технічного прогресу. Зазнала краху і завойовницька політика Риму, завдяки чому припинилося поповнення латифундій рабами. Економічний занепад охопив також ремесло і торгівлю. У пізньоримській економіці визрівали феодальні елементи. В 476 р.н.е. Західна Римська імперія перестала існувати.

3. Господарство кімерійців, скіфів, сарматів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я.

На початку раннього залізного віку на території України виникли великі племінні союзи і з'явилися перші писемні відомості про південну частину

українських земель. Розвивалося землеробство, свійське тваринництво, виникло птахівництво. У степах основою господарства було кочове скотарство.

На межі II – I тис. до н.е. все степове Причорномор'я від Дону до Дністра населяли войовничі кочівники – племена кіммерійців, яких більшість істориків відносять до іранського етносу.

Основним напрямком їх господарства було кочове скотарство, насамперед конярство. Кіммерійці одними з перших опанували технологію виробництва заліза з болотяних руд і навчилися кувати залізо й виготовляти високоякісну сталь і зброю. Вони здійснювали військові походи в Асірію, Урарту, Лідію, Іонію, грабували сусідні племена. Їхнє суспільство складалося з племен, об'єднаних у союзи, якими управляли вожді – царі.

У VI ст. до н. е. кіммерійські розрізнені племена з багатьма вождями витіснили скіфські племена, які мали чисельну перевагу та були краще військово організовані. Очолювали скіфські племена царі з необмеженою владою. На Правобережжі та Лівобережжі Борисфена (Дніпра) вони підкорили частину праслов'ян, яких давньогрецький історик Геродот називав скіфами-землеробами та скіфами-орачами.

Скіфи проживали на українських землях у VII ст. до н. е. – III ст. н. е. Вони займалися скотарством і полюванням, здійснювали грабіжницькі походи. Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах утворилося державне об'єднання – Велика Скіфія, яку очолювали представники єдиної династії із спадковою владою. Вона охоплювала територію від Дунаю до Дону й від Чорного моря до сучасного Києва.

У V ст. до н. е. давньогрецький історик Геродот в роботі «Історія» описав устрій та господарство Скіфської держави. Її населення він поділив на 4 групи: царські скіфи, скіфи-кочівники, скіфи-хлібороби та скіфи-орачі, вважаючи їх одним народом. На думку багатьох істориків, спосіб ведення господарства показує, що скіфи – землероби були автохтонним населенням, ймовірно, нащадками трипільців, яких підкорили іраномовні племена.

Скіфи-землероби займалися сільським господарством, жили осіло і вирощували пшеницю, просо, сочевицю, цибулю, часник, продаючи надлишки продукції. Скіфи-кочівники випасали стада худоби в степах Наддніпрянщини, розводили коней, корів, овець тощо. Жили кочові скіфи в чотири-або шестиколісних критих возах. Царські скіфи займалися військовою справою, збирали данину з підлеглих племен і здійснювали грабіжницькі походи. Зброю (бойові сокири, мечі, дротики, списи, панцирі) вони виготовляли самі або купляли її в грецьких причорноморських містах. Скіфські ремісники володіли технологією виплавлення міді та заліза. Суспільний устрій царських і кочових скіфів забезпечував їм умови для кочування й ведення війни, адже роди й племена перетворювалися на своєрідні військові підрозділи для охорони худоби та пастухів, а також для нападів на сусідів.

У скіфів було добре розвинене ремесло. Вони виготовляли зброю, військову амуніцію, знаряддя праці, виливали котли, займалися кушнірством, ткацтвом і гончарною справою, виготовляли чудові ювелірні прикраси.

Після розквіту Скіфської держави протягом VI – IV ст. до н.е. на межі IV – III ст. до н. е. вона занепадає й поступається місцем сарматам. У господарстві

переважної більшості сарматських племен переважало кочове тваринництво. Розводили овець, велику рогату худобу, коней. У перші століття нової ери частина населення перейшла до осілості й займалася землеробством та ремеслом. Протягом 600 років войовничі сармати наводили жах на античний світ, але у III ст. н. е. нищівного удару їм завдали спочатку готи – германські племена, які просунулися з Північного Заходу, а в другій половині IV ст. н. е. їх добили гуни – нові кочівники, що прийшли у степову Україну з Центральної Азії.

Починаючи із VII ст. до н. е. водночас зі скіфською експансією в Північному Причорномор'ї відбувається також його грецька колонізація. Греки заснували міста Ольвію (поблизу теперішнього с. Парутине на Очаківщині), Пантікапей (на місці сучасної Керчі), Феодосію, Тіру (нині Білгород-Дністровський), Керкінітід (Євпаторія), Херсонес Таврійський (поблизу нинішнього Севастополя) та ін., перетворивши їх на центри торгівлі й ремесел. Грецька колонія складалася із центру – полісу та сільськогосподарських округів – хорів, розташованих навколо міста селищ, хуторів, окремих садиб.

У VI—III ст. до н. е. грецькі міста-поліси бурхливо розвивалися, використовуючи працю рабів. Греки-колоністи займалися землеробством, скотарством, виноградарством, рибним промислом, добуванням солі. Були розвинені різноманітні ремесла: металургія і ковальство, гутництво, ткацтво, гончарство, ювелірне виробництво тощо. Досить розвиненим було суднобудування і торгівля. Торгували пшеницею, рибою, сіллю, хутрами, медом, будівельним лісом, а також рабами. Основні міста Північного Причорномор'я мали досить розвинені монетні системи.

Починаючи з III ст. до н. е. грецькі колонії поступово занепадають. Грецію й сусідні країни охоплює загальна криза, спричинена війнами, розпадом рабовласницького господарства, неврожайними роками. У I ст. до н. е. причорноморські колонії стали васалами Римської імперії, яка поступово розпалася у III – IV ст. н. е. У 270 році Причорноморські античні держави зазнають поразки від готів, а через століття їх остаточно знищила навала гунів. Греки принесли на причорноморські землі найрозвиненішу на той час культуру, яка сприяла поширенню грамотності та розвитку освіти, мистецтва, науки.

4. Особливості розвитку господарства східних слов'янських племен на території України

Східні слов'яни, що жили на землях сучасної України, на початку I тис. н. е. об'єдналися в державну формацію антів, яка займала територію між Дністром і Дніпром, а в період найвищого свого піднесення – від Дону до Румунії й далі на Балкани. Візантійський історик Прокопій Кесарійський у VI ст. в творі «Війна з готами» писав, що анти і слов'яни – один народ, який живе осіло і займає великі території.

Антське державне об'єднання перебувало на стадії розпаду первіснообщинного господарства й зародження більш складного суспільства. Виникли приватна власність на землю та майнове розшарування. Тут панував демократичний лад. Прокопій Кесарійський писав, що антами править не хтось один, а народне зібрання, і всі справи вирішуються спільно. За часів загальної небезпеки вони обирали правителя, авторитет якого визнавав увесь народ.

Найближче оточення царя становили старійшини племен, що входили до складу об'єднання. Маючи досить сильну військову організацію, анти, яких найвидатніший український історик М.Грушевський вважав предками українського народу, вели успішні війни з готами, які проживали у причорноморських степах у II – IV ст., та проти Римської імперії.

Про особливості соціального і господарського життя слов'ян візантійський імператор Маврикій в «Стратегіконі» писав: «Їх ніяким чином не можна схилити до рабства або підкорення в своїй країні. Вони численні, стійкі, легко переносять холод, спеку, дощ, нестачу їжі.... У них велика кількість всілякої худоби і плодів земних, особливо проса і пшениці». Інший автор Феофілакт Самокатт відмічав, що «землероби-слов'яни живуть мирно, без внутрішніх свар, є фізично розвинутими, статними і викликають подив у візантійців» [1, с.65]

Про господарство і побут антських племен відомо з археологічних матеріалів. Вони займалися тваринництвом, вирощували зернові (пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку), технічні (коноплі, льон) та городні (горох, часник, цибулю, редьку, ріпу) культури. Поряд із сохою із залізним наральником почали використовувати плуг із залізним лемішем та череслом. У багатьох поселеннях існували кузні, гончарні, ювелірні та інші майстерні. Відповідно збільшилася чисельність майстрів-ремісників для яких землеробство й тваринництво стали відігравати допоміжну роль. Свої вироби майстри передусім вимінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню тісніших зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою. Тим самим закладалися підвалини для переростання таких центрів у містечка й міста.

Дальшому поступальному розвиткові Антського державного об'єднання завадила нова хвиля завойовників з Центральної Азії – аварів. В результаті тривалої боротьби анти зазнали нищівної поразки. З 602 р. вони вже не згадуються давніми авторами. Антське державне об'єднання розпалося. Частина праукраїнців загинула, інша – підкорилася завойовникам і асимілювалася серед навколишніх народів, решта відійшла у віддалені від аварів регіони. Почалося формування нових племінних союзів та державних утворень.

У період з V по IX століття н.е. у східних слов'ян формуються передумови створення ранньофеодальної держави. Родоплемінна верхівка поступово перестає брати участь у виробничій діяльності і підтримує життя за рахунок добровільно виділеної їм одноплемінниками частини додаткового продукту, який утворюється завдяки використанню вдосконалених землеробських знарядь (соха із залізним сошником, однозубе рало із залізним наконечником, плуг із металевим лемішем) і зростанню продуктивності праці. Поширення зручних, більш легких орних знарядь усунуло необхідність багатолюдного обробітку землі. З'явилася можливість працювати невеликим колективом – сім'єю. Поступово кровноспоріднена община перетворилася в общину територіальну, економічною ознакою якої була приватна власність на знаряддя праці, житло, домашній реманент, худобу, але земля залишалася в розпорядженні всієї общини. Окремі сім'ї володіли ділянками землі, але не мали на неї приватної власності.

Приблизно у V – VIII століттях ремесла відокремилися від землеробства, що сприяло розвитку товарного виробництва і появи прошарку людей, які займалися торгівлею.

Східні слов'яни, що проживали на землях сучасної України, створили досить високу матеріальну та духовну культуру, яка стала основою для формування могутньої держави – Київської Русі.

Лекція № 4.

Тема: «Господарство та економічна думка суспільств Європейської цивілізації в період Середньовіччя».

План.

1. Особливості господарського розвитку країн Західної Європи у період Середньовіччя.
2. Економічна думка Західної Європи. Фома Аквінський.
3. Економічні ідеї Сходу в середні віка. Ібн-Халдун.
1. Особливості економічних ідей Київської Русі і України в епоху феодалізму.

1. Особливості господарського розвитку країн Західної Європи у період Середньовіччя.

Господарство епохи Середньовіччя характеризується такими загальними рисами:

- приватна власність базується на умовно-службовому спадковому наданні землі – феоді (від лат. feodum – маєток);
- монополія феодалів на землю;
- протиріччя між великою власністю на землю і дрібним селянським виробництвом;
- ієрархічна структура земельної власності;
- існування рентних відносин (три форми: відробіткова (панщина), продуктова (натуральний оброк), грошова);
- особиста, земельна, судово-адміністративна і військово-політична залежність селянина від землевласника;
- панування натурального господарства та незначний розвиток торгівлі;
- сеньйорія, ремісничий цех, торгова гільдія як головні господарські гільдії.
- Місце людини у суспільстві визначалося не її особистими якостями чи заслугами, а переважно походженням.

Розвиток господарства країн Європи в період Середньовіччя пройшов три етапи:

1. V – X ст. – період становлення феодальних відносин;
2. XI – XV ст. – період розквіту феодального господарства, розвиток міст і товарного виробництва;
3. XVI – перша половина XVIII ст. – занепад феодального господарства і зародження ринкової форми виробництва.

Незважаючи на спільні риси розвитку господарства європейські країни мали і свої особливості. Так, Італія, Візантія, Франція і Іспанія успадкували соціально-господарську систему від Римської імперії та германських племен (цей період отримав назву романського). Англія, Німеччина, скандинавські і слов'янські

племена перейшли до системи феодалних відносин на основі розкладу родоплемінних і общинних відносин.

У Франкській державі протягом V – IX ст. сформувалася класична форма феодалного службового землеволодіння та сеньоріально-селянських відносин. Дрібне господарство франків, що ґрунтувалося на **алодіальній** власності (приватна власність невеликої сім'ї або її членів), витіснило феодалне господарство – сеньорія. В Італії та Іспанії римські господарські системи переважали над варварськими. Однак феодалізація господарств в цих країнах ускладнювалася відвоюванням Піренейського півострова в арабів та постійними вторгненнями германських племен.

У Німеччині феодалне господарство утворилося в VII – XI ст. У VII – VIII ст. панував алод, а в X ст. виникла нова форма феодалної власності – **фогство**. Фогги – світські особи, які виконували в церковних маєтках судово-адміністративні та фіскальні функції. Їхні посади стали спадковими і вони привласнили церковні землі і доходи. На початку XII ст. у Німеччині сформувалися феодалне землеволодіння, визнане спадковим і неподільним, та сеньоріально-селянські відносини. Особливістю німецького села була значна кількість челяді, яка жила при панському маєтку і не мала власного господарства.

В Англії у V-XI ст. (англосаксонський період) домінувала селянська вільна сусідсько-територіальна громада-марка. Англійський фолькланд – наділ, яким володіли за “народним правом”, не став класичним алодом, оскільки права на землю зберігала громада. Поступово фолькланди зменшувалися, утворювалися помістя – манори, зростали примуси селян. Великим землевласником стала католицька церква. Завершення процесу феодалізації в Англії пов'язане з нормандським завоюванням у середині XI ст. Як наслідок, права короля розповсюджувалися на всі землі.

У Візантії зберігалася відносно міцна централізована влада і тому становлення феодалних відносин тут відбувалося повільніше. Особливістю аграрного ладу було співіснування приватної та громадської власності. Формування великого феодалного землеволодіння відбулося тільки у IX – XI ст. Залежність селян формувалася на основі продажу, дарування, боргової кабали, насильницьких дій феодалів, державних дарувань землі разом із селянами.

Зрілі феодалні відносини (XI – XV ст.) майже в усіх країнах Європи мали класичну форму і були схожими між собою. Панувала феодална земельна власність у трьох видах – королівська, світська, духовна. Права феодалів значно розширилися. Основними господарськими одиницями стали сеньорії.

У XIV – XV ст. відбувся аграрний переворот, який змінив господарство в сеньоріях. Демографічна криза, викликана епідеміями та інквізицією привела до зменшення населення Європи у XV ст. порівняно із XIV на третину. Спустошувалися орні землі, зменшувалася кількість поселень. Населення мігрувало до міст. Збільшилися масові народні рухи проти посилення феодалного гноблення. З розквітом міст і товарного виробництва господарський розвиток сеньорій підпорядковувався ринковим відносинам. Зросла роль селянського господарства. Розширилися майнові та правові можливості селян. Але феодали залишалися монопольними власниками землі. Зберігалися поземельна рента і елементи особистої залежності селян від землевласника.

В період розвитку феодального ладу сільське господарство залишалося основною галуззю виробництва. Воно традиційно поділялося на рільництво, городництво, садівництво і тваринництво. Основними сільськогосподарськими культурами були пшениця, просо, жито, ячмінь, овес, льон, боби, коноплі, горох та ін. Господарські документи (франкський “Капітулярій про вілли” VIII ст, німецький “Взірець опису церковних і королівських земель” IX ст.) нараховували більше 100 садових і городніх культур та лікарських трав. Після завоювання арабами Іспанії у VIII ст. європейці познайомилися з рисом. Тваринництво відігравало другорядну роль. Серед промислів було поширеним полювання і рибальство. Господарське піднесення зумовило появу агротехнічної літератури (була укладена енциклопедія “Геопоніка”).

Ремісництво набувало розвитку. З’явилися ремісники-професіонали. Їх переводили на оброк. Вони залишали помістя і селилися на перехрестях доріг у торгових містечках. Відокремлення ремесла від сільського господарства і розвиток товарних відносин стимулювали виникнення міст як центрів ремесла і торгівлі. З кінця XI ст. їх зростанню і процвітання сприяли хрестові походи, які активізували розвиток торгівлі. Середньовікові торгово-промислові міста виникали на землях феодалів, які були зацікавлені в цьому через мита і податки, що збільшували їх прибутки. Значну частину площі міста займав замок з господарськими і громадськими будівлями, з охороною і прислугою. Решта землі належала церкві. Багато міських жителів працювали у сільськогосподарському виробництві. Феодал повинен був захищати місто. У XI ст. зовнішня небезпека майже повністю зникає і феодали втрачають своє значення як захисники міст. Це призвело до так званих комунальних революцій, внаслідок яких міста добивалися незалежності і самоврядування.

Швидкий розвиток ремесла у XII – XIII ст. сформував цеховий лад у містах. Цехи склалися із майстерень певного профілю, які розташовувалися по всьому місту. Кожний цех мав свій статут, який регламентував виробничі, духовні і моральні норми життя ремісників. Члени цеху були і воїнами, які захищали місто.

У XIV – XV ст. В Європі виникла нова форма виробництва – мануфактура. Хоча в ній і використовувалася ручна праця, вперше був застосований її поділ. Це збільшило обсяги виробництва і покращило якість продукції. Перші текстильні мануфактури виникли у містах Північної Італії та Нідерландів.

Розвиток товарного виробництва і ремесла сприяв зростанню торгівлі і банківської справи. У Західній Європі розвивалася зовнішня морська і внутрішня сухопутна торгівля. Вона мала корпоративний характер. Купці об’єднувалися у торгові гільдії. Склалися внутрішні національні ринки. Головними напрямками міжнародної торгівлі були відносини між європейськими країнами та Сходом.

Таким чином, товаризація сільського господарства, розклад цехового ладу і виникнення мануфактур, зростання торгівлі і банківського капіталу привели до розпаду феодального ладу і переходу суспільства до індустріальної епохи.

2. Економічна думка Західної Європи. Фома Аквінський.

Пояснюючи економічні питання, автори VI – XV вв. найважливішими аргументами вважали положення канонічної Біблії і твори батьків церкви. Засновником раннього канонічного вчення є Августин Блаженний (353 – 430 рр.) Його розуміння правил господарського життя, встановлення справедливих цін,

досягнення еквівалентного обміну спирається на релігійно-етичні принципи, якими засуджується багатство, лихварство, жадоба.

Представником пізнього канонічного вчення є Фома Аквінський (Аквінат) (1225 – 1274) – італійський монах, аристократ за походженням, оголошений церквою у 1353 році святим.

Створений ним трактат “Сума теологій” став енциклопедією канонічного вчення і католицизму. Аквінат виступав проти соціальної рівності у суспільстві, вважав, що поділ людей на верстви встановлений Богом і піднятися вище своєї верстви грішно. Головне для людини – спілкуватися з Богом, а не нагромаджувати багатство. У відповідності з давніми традиціями християнства Фома Аквінський показував позитивну роль праці у порівнянні з ледарством, але фізичну працю називав “заняттям рабів”.

Захищаючи приватну власність, він вважав, що власник “повинен жити у відповідності із своїм суспільним положенням “. В цілому Фома Аквінський дотримувався натурально-господарських поглядів, хоч виправдовував обмін і навіть називав міста досконалою формою суспільства. Він писав, що держава повинна бути самозабезпеченою і все необхідне виробляти на своїй території, щоб не залежати від купців.

Аквінський розглядав такі економічні проблеми, як торгівля, “справедлива ціна”, процент. Вчення ранніх каноністів про справедливую ціну протирічило господарському життю міст. Точилася ідейна боротьба навколо тлумачення такої ціни: міські жителі бачили у справедливій ціні еквівалентність обміну, а каноністи, захищаючи інтереси знаті, стверджували, що ціна повинна гарантувати продавцеві гідне для його положення у суспільстві існування. Фома Аквінський включив у справедливую ціну витрати на виготовлення речі і прибуток, який дає можливість продавцеві мати все необхідне для життя.

Він визнавав необхідність грошей як міри вартості і засобів обігу. В той же час, посилаючись на Арістотеля, писав, що “ гроші не можуть породжувати гроші”. На його думку, цінність грошей може встановлюватись державою, але різниця між номінальною і внутрішньою ціною не повинна бути значною. Виходячи з цього він виступав проти псування монет.

Фома Аквінський виправдовував торгівлю і торговий прибуток. На відміну від ранніх каноністів вважав. Що торговий прибуток може використовуватись для здійснення гарної мети – на підтримку власної родини і бідних верств населення, на суспільну справу.

Як і ранні каноністи, Аквінський засуджував лихварство: “гроші створені для обміну, тому не можна брати плату за користування ними”. Але, виходячи з реалій свого часу, намагався показати, що той, хто дає позику – ризикує, а, той, хто її отримує – може вкласти позику в справу з прибутком. Тоді кредитор, внаслідок затримки грошей у боржника і недоотримання прибутку буде мати збитки. Значить, щоб себе захистити, він повинен давати гроші під процент, але не дуже високий.

Виступаючи захисником інтересів панівного класу, Фома Аквінський визнавав необхідність отримання земельної ренти. Він стверджував, що у вигляді земельної ренти власнику землі надходить частина продукції, яка створюється силами природи.

В цілому порівняльний аналіз розуміння економічних процесів ранніми і пізніми каноністами показаний у таблиці 1.

Таблиця 1.

Порівняльний аналіз економічних ідей раннього і пізнього канонічних вчень.

Питання за якими різняться	Ранні каноністи	Пізні каноністи
1. Джерело і необхідність багатства	1. Праця людей створює багатство у вигляді матеріальних благ, включаючи золото і срібло. Накоплення багатства без праці – грішне.	1. Праця являється джерелом багатства. Золото і срібло збільшують приватну власність. Допускається “помірне багатство”
2. Оцінка праці і її розподілу	2. Розумова і фізична праця рівноцінні і не повинні впливати на положення людей у суспільстві.	2. Поділ людей зумовлений Богом. Фізична праця потрібна, але вона є “рабським заняттям”. Поділ людей за професіями і верствами впливає на їх положення у суспільстві.
3. Пояснення процесів обміну	3. Обмін здійснюється за принципом пропорційності і вільного волевиявлення людей.	3. Обмін не завжди рівноцінний, оскільки може приносити користь одному і збитки іншому.
4. Визначення цінності товару	4. Цінність товару встановлюється у відповідності з матеріальними і трудовими витратами в процесі виробництва за принципом “справедливої ціни”.	4. Затратний принцип встановлення ціни є не точним, бо він може не дати продавцю кількості грошей, яка відповідає його положенню у суспільстві.
5. Розуміння сутності грошей	5. Гроші є штучним винаходом людей для полегшення та прискорення мінових операцій на ринку завдяки внутрішній цінності монети.	5. Гроші є мірою вартості і засобом обігу. Їх цінність може встановлюватись не за вагою і цінністю металу, а на розгляд держави.

6. Торговий прибуток, лихварський процент	6. Торговий прибуток і лихварський процент перетворюються в самоціль і тому гріховні.	6. Значні доходи купців і лихварів допустимі, якщо вони зароблені працею і пов'язані з транспортними витратами і ризиком.
---	---	---

3. Економічні ідеї Сходу в середні віка. Ібн-Халдун.

Особливістю розвитку економічної думки середньовікового Сходу є те, що вона продовжила розробку тих же проблем, що і в давності. Це пов'язане із характеристикою економічних відносин у країнах Сходу: збереження сільської землеробської общини, як основи соціально-економічної структури, незавершеність процесів утворення класів, ведуча роль державної власності на землю, відсутність кріпосного права, виникнення міст не як господарських центрів, а як військових ставок і релігійних центрів. Тому економічна думка цих країн зосереджується на питаннях управління країною, системі оподаткування і методах збагачення держави.

Серед відомих представників середньовікового Сходу визначне місце займає арабський мислитель Ібн-Халдун (1332 – 1402), який народився в Тунісі в знатній родині. Він висловив багато ідей і передбачень, які мають велике значення і для сучасної економічної теорії.

Ібн-Халдун вважав, що основу історичного процесу складає не діяльність пророків і царів, а розвиток людського суспільства. Рушійною силою в історії людства є матеріальна необхідність. Він висунув свою періодизацію історії. На його думку, людське суспільство в своєму розвитку пройшло три стадії: дикість, життя у сільській місцевості і стадія, яка почалася із виникнення міст. Зростання кількості населення в містах він вважав фактором покращення матеріального добробуту людей. Все суспільне життя розглядається ним як спільна виробнича діяльність людей. Об'єднана праця дає більшу масу сукупного продукту.

У вченні Ібн-Халдуна є спроба розмежити необхідний і додатковий продукт, необхідну і додаткову працю. Він вважав, що всі споживчі вартості створюються працею людини і вона є основним джерелом доходів і багатства.

Важливе значення для економічної теорії мають думки Ібн-Халдуна про вартість товару. Він показав, що в основі актів купівлі – продажу повинен лежати принцип рівноцінного обміну, коли враховується рівновелика кількість витраченої праці. Ібн-Халдун дав визначення вартості: “Вартість доходу визначається працею, місцем, яке займає товар серед інших товарів і необхідністю його для людей”. Але він не розрізнув вартість і ціну, не зміг розкрити механізм одночасного створення нової вартості і включення в неї вже існуючої вартості, створеної працею інших людей.

В роботах Ібн-Халдуна показана залежність коливання цін від попиту і пропозиції. Він проаналізував гроші як міру вартості, основу накоплення і створення скарбів, показав негативні наслідки для господарства обігу неповноцінних грошей.

Ібн-Халдун близько підійшов до проблеми експлуатації, коли писав, що знатні і багаті користуються результатами чужої праці.

4. Особливості економічних ідей Київської Русі і України в епоху феодалізму.

У «Літописі минулих літ» літописець Нестор вказував на те, що між слов'янськими племенами не було згоди і вони постійно між собою воювали. У зв'язку з цим вони вирішили шукати князя, який володів би ними і судив по праву. Покликали варяга Рюрика, який незабаром помер і передав князювання в Новгороді своєму родичу Олегу. Олег об'єднав Новгородське і Київське князівства в єдину державу. Таким чином, Київська Русь утворилась у 882 році, започаткувала державність у східних слов'ян і, як держава, проіснувала до 40-х років XIII ст.

Верховне право володіння землею належало князю, який наділяв нею підлеглих йому бояр і дружинників. Після прийняття християнства (988-989 рр.) почало формуватися монастирське і церковне землеволодіння. Церква існувала на запроваджену князем Володимиром десятину (десята частина від князівської данини, прибутків з судових і торгових мит). Розвиток феодалізму сприяв поділу суспільства на окремі верстви. Основною формою організації великого феодалного господарства була вотчина, яка знаходилась у приватній власності феодала і передавалася ним у спадщину. Вотчина мала господарський двір із житловими приміщеннями, комори, хліви для худоби, стайні, пташники. До неї входили орні землі, луки, ліси, залежні села. Працювали у вотчині холопи (раби), рядовичі і закупи (напівзалежне населення) та смерди (поступово поневолювані общинники). Число холопів поповнювалось військовополоненими або тими, хто не мав джерел існування і змушений був продавати себе в рабство. Рядовичами ставали ті селяни, які уклали з феодалом ряд (договір) про допомогу. Смерди, ремісники та інші категорії населення, що потрапили в залежність від феодала через грошову або хлібну позичку, називалися закупамі.

На ранньому етапі формування феодалного устрою розмір данини, час і місце збору не визначались наперед, а залежали від випадку. Данина (полюддя) збиралася хутром, продуктами, виробами промислів і була історично першою формою державного податку. Через протести населення княгиня Ольга у 946 р. встановила «уроки» – фіксовані норми данини, час і місце збору. Розширення феодалного землеволодіння через захоплення общинних земель сприяло зростанню феодалних маєтків і появі відробіткової ренти.

Закабалення смердів і захоплення общинних земель приводили до зростання кількості бунтів і крадіжок майна феодалів. Це змусило київських князів впровадити правові норми державного життя у «Руській правді», перша частина якої – «Правда Ярослава» – з'явилася в 1030 р., а другу «Правду Ярославичів» було прийнято на з'їзді Ярославичів у Києві в 1072 р. У 1113 р. був написаний «Статут» князя Володимира Мономаха.

«Руська правда» стала першим в історії кодексом законів Давньоруської держави, зміст якого не тільки відображав існуючі тут економічні, політичні та суспільні відносини, а й сприяв їх формуванню. В них гарантувався державний захист феодалної власності, встановлювалися покарання за вбивство, крадіжку чужого майна, втечу від власника та порушення межових знаків та визначалися категорії залежного населення. У «Правді Ярославичів» міститься багатий матеріал про організацію господарства князів у формі вотчин. Ряд статей присвячено охороні земельної власності, визначена відповідальність за порушення земельних меж.

Господарство Київської Русі мало переважно натуральний характер. Для обробітку ґрунту використовували плуг, рало, соху, борону, заступ, мотику, лопату. Збирали зернові серпами та косами, обмолочували ціпами. Культивувалися пшениця, жито, просо, ячмінь, овес, горох. У лісостеповій зоні застосовувалася парова система землеробства із двопільною і трипільною сівозмінами. У лісовій – підсічна і перелогова (шляхом випалювання).

В Київській Русі було розвинуте скотарство, мисливство, рибальство, бортництво та бджільництво, ремісниче виробництво. Хутро, мед, віск, ювелірні прикраси продавали на ринках країн Західної Європи та Близького Сходу. Наймасовішими видами ремесла були: обробіток заліза і виготовлення зброї та знарядь праці; обробка каменю, дерева, кістки, шкіри; виготовлення глиняного посуду; прядіння і ткацтво. У великих містах будували кам'яні споруди та храми – тільки в давньоруську добу у Києві було побудовано понад 30 кам'яних церков.

У VI – VIII ст. у східнослов'янському суспільстві почали з'являтися протоміста – укріплені поселення, поява яких стала наслідком відокремлення ремесла від землеробства. «Град Кия» виник наприкінці V – у першій половині VI ст., а у XI – XII ст. в ньому налічувалося біля 50 тисяч мешканців.

Київська держава часів раннього середньовіччя виявляла ряд ознак досить розвинутого ринкового господарства. Розвиток торгівлі відбувався паралельно з розвитком обігу і грошової системи. Основою цієї системи була гривня, яка виявляла тенденцію стати мірилом вартості і відігравала провідну роль у штрафній шкалі «Руської правди». Карбування давньоруських монет мало невеликий обсяг і слугувало скоріше візитною карткою князів: близько 990 р. Володимир Святославич випустив на честь хрещення Русі перші руські монети: златники й срібляники; на початку XI ст. його син Ярослав викарбував срібляники з своїм ім'ям; у 1018 р. Святополк Ярополчич запровадив до обігу срібляники, на яких було вміщено його християнське ім'я Петро. Златники й срібляники не справили помітного впливу на грошовий обіг Київської Русі та сусідніх країн. Головними платіжними засобами внутрішньої й зовнішньої торгівлі Русі IX-XI ст. були іноземні монети – переважно арабські срібні куфичні дирхеми, візантійські міліарісії, у Північно-Західній і Північно-Східній Русі з XI ст. – західноєвропейські денарії.

Після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) почали дедалі чіткіше виявлятися ознаки феодальної роздробленості. У такий складний період – в кінці XI – початку XII ст. з'явилася «Повість минулих літ», автором якої був чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. Він показав історію східних слов'ян на тлі всесвітньої історії, у якості джерел використав давньоруські фольклорні пам'ятки, твори грецьких істориків та хроністів, тексти договорів руських князів із Візантією. Літописець був переконаним захисником феодальної власності, виступав за всебічне розширення світського та церковного землеволодіння. Разом з тим він розумів, що лише заходами примусу і насильства не можна зберегти соціальний мир, зміцнити феодальну систему. Тому він проповідував стриманість володарів, намагався переконати феодалів в необхідності обмежувати свою жадобу до багатства. Нестор з великою повагою ставився до праці – і розумової, і фізичної. Він писав, що для суспільства і його добробуту однаково важливі обидва ці види праці – і мудреця, і ремісника.

Запорукою господарських та культурних успіхів Русі і зовнішньої безпеки, на думку літописця, може бути лише відновлення її єдності. Ініціаторами об'єднання виступають не князі, а народ. Усі ці обставини разом визначили прогресивний характер суспільно-економічних поглядів Нестора.

У першій половині XII ст. процес розвитку феодального господарства просунувся далеко уперед. Про це свідчить широковідомий твір «Повчання дітям», написаний Володимиром Мономахом. Це був своєрідний політичний і господарський посібник для князів. «Повчання» Володимира показує зростання інтересу панівного класу до суто економічних проблем: до розвитку землеробства, скотарства, промислів, торгівлі, кредиту і т.д., а також до загострення соціальних проблем – відносин між землевласниками і залежними селянами. Князь Володимир виступає як прихильник згладжування цих проблем з метою встановлення «соціального миру».

До видатних пам'яток раннього середньовіччя на Русі належить і «Слово, або моленіє Даниїла Заточника». В цілому «Слово» Даниїла – це гостра і яскрава картина феодального ладу. Автор щиро вірив у творчу силу слова і освіти. Поширення останньої, особливо серед верхніх верств населення, здатне, на його думку, змінити дійсність і покінчити зі злом і несправедливістю.

Твір спрямований проти боярської знаті – великих землевласників, котрі прагнуть обмежити владу князя. Данило виражав інтереси дружинників, які добивалися у князя земель і селян. Він гостро засуджував надмірне багатство, бо воно досягається за рахунок пограбування інших.

Іноді Данило піднімається до засудження феодальних порядків у цілому, особливо тоді, коли вони загрожують життю і майну вільних людей. Взагалі «Слово» пройняте глибоким співчуттям до бідних і скривджених. Вихід із становища Данило шукає у пом'якшенні соціальних антагонізмів, у благодійності, проповіді соціального миру, вбачаючи в цьому найкращий засіб збереження та зміцнення існуючого ладу. Він проти будь-якого відкритого соціального протесту низів.

У другій половині XIV ст., коли в Західній Європі утворилися централізовані держави, більшу частину українських земель (Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля, східна частина Волині) було приєднано до Великого князівства Литовського, а Галичину і Західну Волинь (Холмщину і Белзщину) загарбала Польща. В 30-х роках XV ст. під владу Польського королівства потрапило Західне Поділля. Закарпаття загарбала Угорщина, а Буковина ввійшла до складу Молдавського князівства. Загарбання українських земель іноземними державами призвело до змін у земельних відносинах. Виникла і поступово збільшувалася земельна власність литовських, польських, угорських, молдавських феодалів. У Галичині, Холмщині, Белзщині княжі землі або перейшли у володіння польського короля (так звані королівщини), або передавалися польській шляхті. За період 1440—1480 рр. у львівській землі в її руках опинилося 2/5 поселень. Заможні галицькі бояри отримали ствердні грамоти на свої володіння та поступово полонізувалися. Окремі з них, які активно виступали проти поляків, позбулися володінь або емігрували до Литви. Частина бояр лише частково добилися прав на шляхетство, утворивши групу «ходачкової» шляхти. Інші стали замковими слугами, навіть селянами. Не задовольняючись своїм становищем, галицьке боярство активно

домагалося зрівняння у правах з польською шляхтою, яка за польським законодавчим збірником законів «Віслицький статут» (1347 р.) і Кошицьким привілеєм (1374 р.) була звільнена від податків і примусів. Земля вважалася повною її власністю, а селяни лише користувалися наділами землі та підлягали юрисдикції своїх панів. У 1434 р. привілеєм короля Владислава III галицька шляхта була зрівняна в правах з польською і звільнена від усіх примусів. Назву «боярин» було замінено на «пан». У Великому князівстві Литовському земельна власність була умовною, тимчасовою, пов'язаною з військовою службою. Великий князь вважався господарем усієї землі, що складалася з князівських і волосних земель, які надавалися удільним князям. Після ліквідації уділів у кінці XIV ст. землі отримували князівські намісники (старости), призначені в землі-воєводства. Ті, в свою чергу, розподіляли землі між місцевими князями і боярами, повітовими воєводами та старостами. Так встановлювалася ієрархія васальних відносин. Ця залежність визначалася в угодах і присяжних грамотах. Володар землі міг передавати її у спадщину лише з дозволу уряду, якщо наступний власник продовжував служити у війську. Таке правило поширювалося на всі види земель – спадкові, куплені, вислужені. У 1447 р. польський король і Великий Литовський князь Казимир IV видав привілей, що підтвердив права шляхти на землю та поширив його на українських феодалів. Протягом другої половини XIV-XV ст. на українських землях почало складатися магнатське і шляхетське землеволодіння. Найбільшими власниками землі були Великий Литовський князь і представники знатних родин. Вони отримали назву магнатів. Військово-службовий стан (шляхта) складався з земських бояр, військових слуг магнатів, заможних міщан і селян, які бажали служити у війську князя і могли утримувати себе під час походів, їхнім головним державним примусом була військова служба.

Продовжувала зростати власність церковних феодалів. З появою на українських землях католицьких митрополій і єпископств (кінець XIV- початок XV ст.) вони отримали королівські дарчі грамоти на території, населення яких не підлягало юрисдикції верховної влади і звільнялося від загальнодержавних податків.

На Закарпатті феодална власність почала зростати з XIII ст. У Північній Буковині землі належали нащадкам галицьких бояр і молдавським феодалам. Еволюція земельних відносин на українських землях призвела до внутрішньої перебудови вотчин, змін у соціально-економічному становищі та юридичному статусі селянства. Почався процес закріпачення, що визначалося посиленням земельної, особистої, судово-адміністративної залежності селян від феодала, загальнодержавним обмеженням свободи їхньої господарської діяльності та переходу. Ці процеси були також пов'язані з розвитком товарно-грошових відносин, зростанням ринку сільськогосподарської продукції, новими формами господарства, орієнтованими на ринок.

У Великому князівстві Литовському панівним типом селянського господарства залишалося дворище, що складалося з димів. Селяни за майновим і правовим становищем поділялися на різні категорії: данників, тяглових, службових, їх об'єднувала поземельна залежність від феодала та відносна правова свобода. Данники – це землероби, які вели самостійне господарство, користувалися широкими володільницькими правами на земельні наділи, могли передавати їх у спадок, на свій розсуд дарувати, закладати. Набуття шляхтичем помістя не

позбавляло їх прав на землю. Однак громада не могла відчужувати землю за свої межі без дозволу феодала. Повинності данників обмежувалися данями (медом, збіжжям, хутром, грішми), їх називали похожими, бо вони мали право переходу з одного місця в інше, на незаймані землі. «Тяглові», або «работні», селяни, колишні закупи і холопи, вели господарство на наділі землі, що належала феодалу, і відбували відробіткову ренту (панщину). Частина з них жила у дворі феодала і працювала в доменіальному господарстві. Ці селяни ставали «непохожими», тому що були позбавлені права виходу. З маєтків великих князів «непохожий» селянин міг піти, залишивши замість себе іншого селянина. Селяни-службові (ремісники, сокольники, бобровники, стрільці, конюхи, бортники, рибалки, сторожі) обслуговували двір феодала. Вони об'єднувалися в сотні, якими керував сотник, крім виконання спеціальної служби, притягувалися до відбування панщини, сплачували данину. Деякі з них були заможними і мали залежних селян, батраків і рабів. Крім праці феодално залежних селян, у маєтках використовували працю рабів, так званої челяді невольної, «паробків». Вони обробляли панську землю, були особистими слугами феодалів. Частина з них переводили на селянські ділянки як «тяглових» селян. Протягом другої половини XIV—XV ст. уніфікувався правовий статус селян, їх стали називати «дедизними», «отчизними», «панськими».

Отже, селянське землеволодіння в результаті тривалого розвитку феодалних відносин в українських землях руйнувалося. Посилилася феодална залежність селян, розпочався процес їх закріпачення, складалася фільваркова система сільського господарства.

На рубежі XIII – XIV ст. із спільної для східних слов'ян давньоруської мови відгалужується українська мова. Межу цих століть можна вважати і періодом завершення формування української народності.

У цей час досить високого рівня набув розвиток економічної думки. Про це свідчать актові документи, що включають облік майна і доходів. Позичкові грамоти показують, що кредитні операції здійснювались під заставу майна і земельних володінь.

Інвентарі та люстрації, що збереглися на території України з XV ст. містять відомості про оподаткування населення і одиниці рахунку. Як свідчать записи, основною одиницею оподаткування в різних українських землях були плуг, рало, дворище, будинок.

Незважаючи на загарбання території України в XIV ст. Польщею та Литвою, монетна автономія Галицької Русі, де карбувалися так звані руські, або львівські монети, збереглась аж до XV ст. З XIV ст. на території України починає діяти Магдебурзьке право, яке включало в себе ряд постанов про затвердження самоврядування міст. Його роль в Україні суперечлива: з одного боку, воно дозволяло закріпитися в містах багатим іноземним колоністам, які встановлювали власні порядки, з іншого боку, в великих містах, де панувало сильне українське міщанство, воно сприяло захисту населення від свавілля феодалів.

Краще розвинуті економіка, культура і державні установи України сильно впливали на Литву. Староруська писемна мова зі значними елементами української і білоруської мов стала в Литві державною мовою. Під безпосереднім впливом «Руської правди» у 1468 році було складено «Судебник Казимира», а потім основний кодекс законів князівства – Литовські Статути, затверджені у 1529 р., у 1566 і 1588

рр. Литовські Статути мали захищати феодальні порядки в період розпаду феодального ладу, що почався під тиском нових економічних явищ – розвитку товарно-грошових відносин і торгівлі. У XVI ст. (а це був період зародження капіталістичних відносин в Західній Європі, зміцнення економічних зв'язків між державами та створення світового ринку) литовські, польські та українські феодали виявляли зростаючий інтерес до господарських проблем, намагалися пристосуватися до нових умов і підвищити прибутковість своїх господарств. Із цією метою вони почали створювати фільварки – скотарські та промислові ферми. Була встановлена нова одиниця оподаткування – волока. У 1557 р. великий литовський князь затвердив спеціальний статут – «Статут на волоки», який зобов'язував влаштовувати фільварки всюди. Робота на панщині детально регламентувалась і нагадувала каторгу. Місцева влада мала надавати допомогу адміністрації фольварків, тримати селян у покорі і боротися з порушеннями. Волокова система привела до розкрадання феодалами селянських земель і цілому ряду антифеодальних повстань.

У війні 1500 – 1503 рр. до Росії відійшли Смоленщина і Чернігово-Сіверщина. У 1569 р. за Люблинською унією Литва об'єдналася з Польщею в єдину феодальну державу – Річ Посполиту. Панівне місце з самого початку в новій державі посіла Польща.

Ідеологічна боротьба проти засилля іноземців породила плеяду українських публіцистів – полемістів таких, як Г.Смотрицький, С.Зізаній, Ф.Ортолог, І.Вишенський, З.Копистенський, І.Борецький, М.Смотрицький, П.Могила та ін. Їх діяльність сприяла підготовці визвольної боротьби українського народу під керівництвом Б. Хмельницького у 1648 – 1654 рр.

Лекція № 5.

Тема: «Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI - перша половина XVII ст.)»

План.

1. Особливості господарського розвитку європейських країн у XVI - першій половині XVII ст.
2. Історичні умови виникнення та загальна характеристика меркантилізму.
3. Характеристика мануфактурної і монетарної стадій меркантилізму.
4. Особливості меркантилізму в різних країнах.

1. Особливості господарського розвитку європейських країн у XVI - першій половині XVII ст.

Економічне життя найрозвиненіших країн світу у XVI - першій половині XVII ст. знаходилося під впливом великих географічних відкриттів, які привели до створення колоніальних імперій (іспанської, голландської, португальської, французької, англійської). Перші експедиції споряджались за рахунок держави, тому що монархам потрібні були гроші для утримання війська, чиновників, двору. Серед таких подорожей слід відмітити:

- подорож 1497 – 1498 рр. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан;

- подорож генуезця Христофора Колумба, підтриманого Іспанією, який у 1492 р. відкрив Америку;
- подорож Магеллана, який у 1519 – 1521 рр. здійснив першу навколосвітню подорож.

Це був період переходу від феодального до індустріального суспільства. Значну роль у процесі розвитку індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах (1566 – 1609 рр.), Англії (1640 – 1660 рр.), Північній Америці (1775 – 1783 рр.), Франції (1789 – 1794 рр.).

Для розвитку господарства у перехідний період характерне:

- значні досягнення в галузі науки і техніки;
- посилення внутрішньо- і міжгалузевого поділу і спеціалізації праці;
- виділення більше 100 основних ремесел;
- розвиток товарного виробництва і зростання світової торгівлі;
- посилення майнової та соціальної диференціації;
- формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення;
- розвиток мануфактурного виробництва.

Мануфактура – підприємство, засноване на ремісничій праці, з використанням вільнонайманої робочої сили і поділу праці. Вона історично передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур – **розсіяна (децентралізована) і централізована.**

Розсіяна мануфактура розвивалася в основному у XVI - першій половині XVII ст. і ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Централізована мануфактура виникла у другій половині XVII ст. і характеризувалася територіальною єдністю виробництва. Зародження мануфактур відбувалося у двох напрямках:

1. торговий капітал підпорядковував виробництво;
2. виробник ставав і підприємцем і купцем.

У сільському господарстві поступово відбувалися такі зміни:

- перетворення феодальної ренти на капіталістичну;
- феодальна земельна власність стала об'єктом купівлі-продажу, виникли буржуазні форми земельної власності;
- дрібнотоварне виробництво замінюється фермерським.

Значні зрушення відбулися у сфері обігу і розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, формувалися національні та світові ринки товарів і грошей. У зовнішній торгівлі перше місце посідали Англія і Голландія. З'явилися монопольні торгові компанії, розвивалися біржі і страхова справа.

Економічний розвиток України у цей період був зумовлений національно-визвольними війнами. Завдяки перемогам 1648 р. під Жовтими водами, Корсунем та Пилявцями змінився політичний та економічний лад України. На звільненій території було ліквідовано польсько-шляхетську владу і заклалися підвалини унітарної, республіканської за формою правління, національної держави на чолі з гетьманом. Військовий штаб гетьмана виконував функції кабінету міністрів і займався організацією держави. Далі українсько-польська боротьба тривала з перемінним успіхом. Після чергової зради кримських татар під Жванцем восени 1653 р., коли вони вчергове врятували поляків від повного розгрому, Б.Хмельницький звернувся по допомогу до Московської держави. У 1654 р.

українсько-московська угода (Переяславський договір, “березневі статті”) привела до встановлення відносин номінальної протекції, спрямованої проти Польщі.

Внаслідок визволення України від польсько-шляхетського панування відбулися зміни у поземельних відносинах. Аграрна політика Б.Хмельницького була прогресивною. Незважаючи на її суперечливість і непослідовність, були створені умови, за яких козаки й селяни змогли задовольнити свої інтереси. Головною формою господарства стало дрібне землеволодіння козаків, селян і міщан.

Між поглядами Б.Хмельницького і основної частини старшини в селянському питанні, яке в той період було головним, існували розбіжності. Політика гетьмана сприяла тому, що значна частина населення протягом приблизно півстоліття ще зберігала козацькі права. Від влади феодалів звільнилися після війни міщани. Зросла роль міст як центрів ремесла і торгівлі. Об’єктивно така політика сприяла зародженню нових буржуазних відносин.

Важливого значення Б.Хмельницький надавав розвитку промисловості, особливо мануфактурної і оборонної. Вживалися заходи для цехової організації міських ремесел. Не менша увага приділялась розвитку внутрішньої торгівлі. Видавалися укази і універсали про охорону купецьких прав. З метою залучення в Україну іноземних купців Б.Хмельницький звільнив їх від сплати мита, надавав інші пільги. Після закінчення війни встановлювалися високі мита на вивіз з країни благородних металів і коштовностей.

Застосування Б.Хмельницьким принципу активного втручання держави в господарське життя, заохочення вивозу товарів і обмеження вивозу грошей, встановлення захисного мита, пільги своїм підприємцям і купцям свідчать про наявність елементів меркантилізму в його економічній політиці. Об’єктивно ця політика, хоч вона і була насамперед спрямована на захист інтересів українських феодалів, сприяла поживленню економічного життя країни, розвитку товарно-грошових відносин, процесу первісного нагромадження капіталу, зміцненню економічних зв’язків України з іншими державами.

2.Історичні умови виникнення та загальна характеристика меркантилізму.

Першою школою економічної науки був меркантилізм. Його назва походить від латинської “mercari” – торгувати. В Західній Європі зародився вже у XVI ст., але найбільшого розвитку набув у першій половині XVII ст. Головною передумовою розвитку меркантилізму був розпад феодалізму і зародження капіталізму. Меркантилізм визначив перехідний період у виділенні економічної науки в самостійну галузь людських знань. Французький меркантиліст Антуан Монкрет’єн вперше ввів поняття “політичної економії”.

За своїм походженням, природі і завданням меркантилізм був буржуазним напрямком економічної думки. Він виник в період первісного накоплення капіталу і сприяв прискоренню цього процесу. Меркантилізм виражав інтереси торгової буржуазії. Не випадково ідеалом меркантилізму була оголошена Голландія, яка в XVII ст. значно збагатилася завдяки розвитку зовнішньої торгівлі і колоніальній експансії. Вона захопила морські комунікації і стала володарем величезної торгової імперії. Меркантилісти закликали інші держави вчитися у Голландії. На подібний шлях розвитку ставали Англія, Франція, Іспанія, Португалія. Таким чином, меркантилізм не був випадковим явищем в історії економічної думки Європи. Він

мав реальну базу, відрізнявся практицизмом і вирішував актуальні проблеми свого часу.

Меркантилізм відображав економічну політику держави. На думку меркантилістів, збільшення багатства потребує протекціоністських заходів у регулюванні зовнішньої торгівлі: заохочення експорту, стримання імпорту, всебічна підтримка національної промисловості і обоження золота. В цей період відбувався процес збіднілості дворянства, прискорений “революцією цін”, титули і звання втрачали цінність перед капіталом, який виступав у вигляді золота. Тому головною рисою меркантилізму було ототожнення багатства з золотом і сріблом, яке вважалося грошима за своєю природою. Це помилкове уявлення, тому що природа не створює гроші, цю функцію за металами закріплюють люди, золото і срібло на відміну від інших товарів найбільше підходять до ролі всезагального еквіваленту.

Вважаючи джерелом національного багатства зовнішню торгівлю, меркантилісти піклувались про активний зовнішньоторгівельний баланс, досягнення якого пов'язувалося з системою адміністративних заходів держави.

Меркантилісти розглядали прибуток як самостійну категорію, яка не залежала від ренти. На їх думку, додаткова вартість може створюватися у сфері всякого виробництва, але тільки шляхом продажу товарів вище їх вартості.

Однобічний підхід до аналізу економіки проявлявся у меркантилістів і при поясненні продуктивності праці. В них продуктивною вважалися тільки праця в тих галузях виробництва, продукти яких, при продажу за кордоном, приносять країні більші гроші, ніж вони коштували. Позитивним в цих поглядах є те, що меркантилісти пов'язували продуктивність праці з функціонуванням капіталу і прибутковістю його використання.

В теоретичному відношенні меркантилізм був ще дуже слабким – буржуазна політична економія тільки зароджувалася. Меркантилісти не дали і не могли дати розгорнутої теорії капіталізму, не аналізували його законів і категорій. В силу історичних умов вони не могли вийти за межі сфери обігу і бачили тільки зовнішню видимість явищ. Це відбувалося тому, що торговий капітал був першою вільною формою існування капіталу взагалі і мав великий вплив в період виникнення капіталістичного виробництва. Але меркантилізм відкрив новий світ для економічних досліджень, сприяв створенню у майбутньому нових теорій вартості. Отримав визнання емпіричний метод дослідження меркантилістів, який на відміну від схоластичного аналізував факти, а не надумані проблеми. Значним кроком уперед стало часткове використання статистики. Меркантилізм захищав інтереси нового класу – буржуазії. Для купців і мануфактурників була сформульована економічна програма первісного нагромадження капіталу.

3. Характеристика мануфактурної і монетарної стадій меркантилізму.

В своєму розвитку меркантилізм пройшов дві стадії: 1) ранній меркантилізм – XVI ст., пов'язаний з утвердженням монетарної системи, 2) розвинутий меркантилізм – XVII ст., отримавший назву мануфактурної системи. Найбільш відомі представниками раннього меркантилізму були: В Англії – Вільям Стаффорд, у Франції – Антуан Монкретьєн, в Італії – Бернандо Даванцатті, розвинутого меркантилізму – в Англії – Томас Мен, у Франції – Жан-Батіст Кольбер, в Італії – Антоніо Серра.

Для раннього меркантилізму характерна монетарна політика, спрямована на вирішення проблеми накоплення золота в національному масштабі шляхом маніпуляції в сфері грошового обігу. Купцям потрібна була наука збагачення і її намагалися створити меркантилісти. Набагато пізніше К.Маркс в “Капіталі” приходить до висновку, що “монетарна система є просто вираження ірраціональної форми Г-Т-Г’, руху, який відбувається у сфері обігу”.

Для монетарної системи характерна концепція грошового балансу. Згідно з цією концепцією накоплення грошового багатства в країні здійснювалося переважно адміністративними заходами: заборонаю вивезення грошей з країни, обмеженням імпорту, збільшенням видобування золота і срібла, встановленням високого мита на ввезення товарів, зниженням позичкового проценту. У монетаризмі був помітним ще вплив натурального господарства, міської регламентації торгівлі і грошового обігу, які орієнтувались на замкнутість економіки кожного міста. Але проведення монетарної політики адміністративними методами могло зруйнувати торгівлю, тому що стало зрозумілим, капітал, який лежить у скрині – мертвий. На цій підставі виникла теорія “торгового балансу”, вона розпочала етап розвинутого меркантилізму.

Представники розвинутого меркантилізму в значній мірі позбулися ілюзій монетаристів. Їх економічна теорія більш обґрунтована. Замість адміністративних методів накоплення на перший план виступають економічні методи. Теорія торгового балансу допускала широкий розвиток внутрішньої торгівлі, хоч залишалась думка, що багатство – це золото і срібло. Прибутковими визнавалися тільки операції, які приносили країні “наявні гроші”. Пізні меркантилісти переносили аналіз із сфери грошового обігу в сферу товарного обміну. Вони відмовилися від заборони вивезення грошей за кордон, від обмеження імпорту іноземних товарів і орієнтувались на збільшення експорту національної продукції, захват ринків збуту, в тому числі, колоніальних. Основним правилом зовнішньої торгівлі вважалося перевищення вивозу над ввозом. Щоб забезпечити реалізацію цього правила, меркантилісти сприяли розвитку мануфактурного виробництва, купівлі дешевої сировини за кордоном, внутрішній торгівлі, раціональному використанню грошей. Зростання мануфактурного виробництва і активізація економічних методів накоплення не виключали адміністративного впливу з боку держави, хоч характер такого впливу змінювався. Меркантилісти вимагали, щоб королівська влада заохочувала розвиток національної промисловості і торгівлі.

Мануфактурний меркантилізм поривав з традиціями економічної думки середньовіччя, з її пошуками “справедливої ціни”, засудженням лихварства і орієнтацією на натуральне господарство.

Розвинутий меркантилізм був прогресивним. Він сприяв розвитку торгівлі, судобудівництва, експортної промисловості, міжнародного розподілу праці. Все це означало розвиток продуктивних сил. Як представники нового буржуазного світу меркантилісти реабілітували прибуток, визнали його правомірність, навіть якщо той добувається нечесними методами. Вони дали нову класифікацію переваг окремих професій і галузей виробництва, ввели економічне поняття “національного багатства”. І хоч специфіки капіталізму меркантилісти ще не розуміли і не змогли дати ґрунтовного аналізу феодалізму, їх роль в економічній науці прогресивна.

4. Особливості меркантилізму в різних країнах.

Меркантилізм в окремих країнах мав свої особливості. Його розвиток пов'язаний з рівнем зрілості капіталістичних виробничих відносин.

Найбільш розвиненим і типовим був англійський меркантилізм. Це пояснювалося тим, що Англія вже в XVI – XVII ст. випередила в економічному розвитку інші країни і два століття (1651 – 1849) меркантилізм вважався офіційною політикою держави (діяв Навігаційний акт Кромвеля).

Ранню стадію меркантилізму в Англії представляв Вільям Стаффорд, автор книги “Критичне викладення деяких скарг наших співвітчизників” (1581). Розвиваючи концепцію монетаризму, Стаффорд висловив занепокоєння з приводу вивозу грошей за кордон. Він радив накоплювати грошове багатство переважно адміністративними методами, вимагаючи від держави заборонити вивоз монет і ввезення предметів розкоші, обмежити імпорт ряду інших товарів. Стаффорд висловився за переробку англійської вовни і виробництво сукна. Але практичне значення монетаризму в Англії було незначним, оскільки Тюдори вже в XVI ст. заохочували торгівлю, судобудівництво, пошук торгових шляхів і ринків. Революція 1642 – 1649 рр. привела до зміцнення політики меркантилізму.

Розвинутий меркантилізм представлений в Англії працями Томаса Мена (1571- 1641 рр.). Класичний представник мануфактурної системи Т.Мен був в той же час крупним комерсантом свого часу, одним з директорів Ост-Індської компанії. Захищаючи інтереси компанії від нападів противників, які критикували її за вивіз монет, Т.Мен в 1621 р. виступив з памфлетом “Роздуми про торгівлю Англії з Ост-Індією”. Концепції монетаристів автор протиставив теорію торгового балансу. В 1630 р. Т.Мен пише роботу “Багатство Англії у зовнішній торгівлі чи баланс зовнішньої торгівлі як регулятор багатства”. Це його основна праця, в самій назві якої сформульовано ідею розвинутого меркантилізму. Т.Мен вважав шкідливою жорстку регламентацію грошового обігу, виступав за вільний вивоз монет, без якого неможливий нормальний розвиток зовнішньої торгівлі. Головною турботою він вважав правило: “Щорічно продавати іноземцям на більшу суму, ніж ми купуємо у них”. Тільки за допомогою активної зовнішньої торгівлі можна збагатити державу. Вимагаючи відміни закону про “витрату монет для іноземців”, Т.Мен виходив з того, що заборона на вивоз грошей гальмує попит на англійські товари за кордоном, а надлишок грошей у країні сприяє зростанню цін.

Завдяки тому, що в своєму капіталістичному розвитку Англія випередила інші країни світу, програма меркантилістів виявилася тут найбільш ефективною. Її здійснення сприяло створенню умов для перетворення Англії в першу промислову країну світу.

Ідеї меркантилізму отримали велике розповсюдження у Франції в XVI – першій половині XVII ст. Але буржуазія була тут слабшою, ніж в Англії, а абсолютизм являвся дворянською диктатурою. Меркантилізм у Франції трохи набув промислового характеру тому, що абсолютизм посилено насаджував мануфактурну промисловість. Політику меркантилізму взяв на озброєння Генріх IV, різним чином заохочуючи торгівлю.

Найбільш відомим представником раннього меркантилізму у Франції був Антуан Монкретьєн (1576 – 1621 рр.), автор знаменитого “Трактату політичної економії” (1615 р.) Найбільш корисною верствою населення він вважав купців, а торгівлю характеризував як головну мету ремесла. А.Монкретьєн шукав шляхи

збільшення грошового багатства, які пропонував Людовіку XIII. Активне втручання держави в економіку розглядалося в якості найважливішого фактору накоплення, зміцнення і розвитку господарства країни. А. Монкретьєн радив розвивати мануфактури, створювати школи ремісників, підвищувати якість виробів і розширювати торгівлю товарами національного виробництва, витісняючи з французького ринку іноземних купців. Його програма передбачала розширення зовнішньоторгової експансії Франції. В ній відображались частково ідеї монетаризму і концепція торгового балансу, до якої наблизився автор.

Концепція меркантилізму завзято проводилась у життя в другій половині XVII ст., в період панування кардинала Рішельє (1624 – 1642) і діяльності міністра фінансів Людовіка XIV Жана-Батіста Кольбера (1661 – 1683). Робилися спроби створити мануфактурне виробництво і умови, які б сприяли його зростанню (надання позик і різних пільг промисловцям і торговцям, залучення іноземних майстрів та ін.). Франція будувала флот, створювала колоніальні компанії, розгортала зовнішньоторгівельну діяльність. За допомогою меркантилістської політики Кольбер намагався подолати соціально-економічну відсталість країни і наздогнати Англію. Але його зусилля були марними. Здійснення меркантилістської політики на перших порах принесло свої позитивні наслідки, але подолати феодальні порядки і створити умови для розвитку капіталізму без соціальної революції було неможливо. В кінці XVII ст. французький меркантилізм опинився у стані глибокої кризи, яка відобразила кризу феодалізму.

Ідеї меркантилізму отримали розповсюдження і в таких країнах, як: Італія, Іспанія, Німеччина, Угорщина, Польща, Росія та ін. Соціально-економічний розвиток кожної з них відрізнявся своїми особливостями, які проявлялися в національних економічних теоріях.

Розвиток меркантилізму в Іспанії затримався на стадії монетаризму, згідно з яким підтримувалась жорстка регламентація вивозу золота і срібла з країни. На еволюцію меркантилізму в Німеччині вплинула політична роздробленість країни. Заходи раннього меркантилізму поєднувалися тут з економічною політикою, типовою для феодальних князівств. Тому вони лише поглибили пануючий в країні економічний хаос.

В Італії розвиток меркантилізму пішов далі. Його рання стадія представлена твором Б. Даванцатті “Читання про монету” (1582 р.) і книгою Гаспара Скаруффі “Роздуми про монету і справжню пропорційність між золотом і сріблом” (1579 р.). Головне місце в цих творах займають питання грошового обігу і аналіз біметалічної системи. Пізня стадія меркантилізму в Італії представлена роботою А. Серра “Короткий трактат про причини, які можуть привести до збільшення золота і срібла в країнах, що не мають копалень”. Серра розкритикував монетаризм. Він виступав за розвиток ремісничого виробництва, заохочення працелюбності і винахідливості населення, розвиток торгівлі, впровадження сприятливої економічної політики держави. Меркантилізм не привів до суттєвих практичних змін в Італії внаслідок її соціально-економічної відсталості.

Найбільшою специфікою меркантилізм відрізнявся в Росії. Теоретично він був розроблений в роботах П.Л. Ордин-Нащокіна і І.Т. Посошкова, але практично застосований мало, бо Росія була аграрною країною з пануючим кріпосницьким ладом.

Лекція № 6.

Тема: «Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)»

План.

1. Розвиток господарства в європейських країнах у другій половині XVII – першій половині XIX ст.
2. Виникнення і розвиток класичної школи у XVIII ст.
3. Економічне вчення фізіократів.
4. Розвиток класичної школи у XIX ст.

1. Розвиток господарства в європейських країнах у другій половині XVII – першій половині XIX ст.

З другої половини XVII ст. розвиток ринкового господарства в європейських країнах посилювався. Зросло господарське значення міст. Відбувалося становлення національних ринків і подальше відокремлення сільського господарства від промисловості. Розвивався територіальний поділ праці та удосконалювалися шляхи сполучення.

Національний ринок Великобританії був найбільшим за обсягом, хоч за кількістю населення вона поступалася Франції і Іспанії. В 1694 р. був утворений Англійський банк, білети якого до 1797 р. обмінювалися на золото. З'явилися приватні лондонські банки. В 1807 р. їх було 73. В 1657 р. у Великобританії було відкрито генеральний поштамп, прибуток якого у XVIII ст. становив 4-6 млн. фунтів стерлінгів (при річному обсязі зовнішньої торгівлі приблизно 20 млн. фунтів стерлінгів). Розвивалася податкова система. Так податки з промисловості та сільського господарства в 1715 р. становили 17%, а в 1800 – 24 %.

У XVII ст. міжнародним фінансовим центром став Амстердам. У 1609 р. був створений Амстердамський депозитний і валютний банк, вклади якого зросли з 1 млн. флоринів у 1610 р. до 8 млн. у 1640 р. Вартість кредиту становила 5 %. У кінці XVIII ст. Амстердам контролював 3/7 облігацій англійського національного боргу. Значними боржниками були Саксонія (9 млн.) і США (2 млн.). Наявність державного боргу стала характерною рисою господарств європейських країн. У Великобританії він ніколи не досягав критичного рівня – подвійної суми національного доходу. У Франції перед революцією у 1789 р. він становив 3 млрд. ліврів, що привело до економічної і фінансової кризи.

Швидкий розвиток мануфактурного виробництва у Великобританії порівняно з іншими країнами у другій половині XVII – XVIII ст. привів до значного економічного зростання і сприяв ліквідації торгової монополії Голландії. Це була перемога промислового капіталу над торговим.

Промисловий переворот почався в останній третині XVIII ст. і завершився в 60-80 рр. XIX ст. Цей процес визначався загальними законами і одночасно мав свої особливості у кожній країні. Першою його здійснила Великобританія в останній третині XVIII ст. Сприяла індустріальному розвитку країни аграрна реформа і політика обгорожування. Без землі залишилося 1,5 млн. селян, що створило нову робочу силу у промисловості. Економічні ідеї меркантилізму та політика протекціонізму створили передумови промислового перевороту.

Одночасно розвивалася наука і техніка, що привело до технічного прогресу. З'явилися нові галузі: електротехнічна, гумова, нафтодобувна та нафтопереробна. Розвивалося верстатобудування та машинобудування. Відбувався процес переходу до фабричної системи. Промисловий переворот охопив Великобританію, США, Німеччину, Францію та інші європейські країни. Виникло аграрно-промислове господарство. Результатом промислового перевороту було створення національних фінансово-кредитних систем. Промисловий переворот став передумовою для утвердження індустріальної цивілізації.

2. Виникнення і розвиток класичної школи у XVIII ст.

У XVIII ст. виявилась невідповідність між теорією і практикою економічної науки. Підкорення торгового капіталу промисловому вимагало заміни вчення меркантилізму, який ідеалізував тільки сферу обігу, джерелом прибутку вважав зовнішню торгівлю і єдиним видом багатства – золото і срібло. На відміну від меркантилізму класична школа перенесла центр досліджень у сферу матеріального виробництва і захищала інтереси промислової буржуазії. Класики, в сутності, повному сформулювали предмет і метод економічної науки. Вони започаткували економічний аналіз і вперше використали абстрактний метод дослідження.

Головним принципом економічної політики класична школа оголосила економічний лібералізм, або вимогу не втручання держави в економіку. Починаючи з кінця XVII ст. ця ідея перетворилася в своєрідне гасло ринкової економіки. В межах класичної школи почалася розробка трудової теорії вартості. Було оголошено, що багатство нації створюється у виробництві і його джерелом є витрачена на виробництво товарів праця.

Засновником класичної політекономії в Англії був Вільям Петті (1623 – 1687). Він народився в родині ремісника. Трудову діяльність почав юнгою. В подальшому В. Петті – відомий лікар, вчений і політичний діяч Англії. В 24 роки він винайшов копіювальну машину, в 26 років став доктором фізики, в 28 років – професором анатомії і музики.

Основні праці В. Петті: “Трактат про податки і збори” (1662), “Слово мудрим” (1664), “Політична анатомія Ірландії” (1672), “Політична арифметика” (1676), “Різне про гроші” (1682).

Економічні погляди Петті формувалися в умовах швидкого розвитку капіталістичних відносин в Англії. Це сприяло розвитку торгівлі та грошового обігу. Тому Петті спочатку був прибічником меркантилізму. Золото і срібло він вважав переважною формою багатства, а головною турботою держави – поповнення грошей в країні. В своїх перших працях він обґрунтовував ідею активного торгового балансу: вважав, що промисловість приносить більший прибуток, ніж сільське господарство, а торгівля – більший, ніж промисловість. В процесі еволюції своїх поглядів Петті подолав вплив меркантилізму.

В. Петті виступив ідеологом буржуазних виробничих відносин, вважаючи їх вічними і незмінними: “Що одні люди бідніші за інших, це завжди було і завжди буде”. Але Петті застерігав проти надмірної розкоші, бо це може викликати соціальний вибух. Приватну власність буржуазії вважав святою і недоторканою. Виступав за розширення колоніальних володінь Англії, що на його думку є важливим джерелом збагачення буржуазії. Податки повинні сплачувати

тільки трудящі, а прибутки капіталістів не повинні оподатковуватись, щоб дати можливість розширювати виробництво.

В.Петті першим прийшов до висновку, що джерелом вартості є праця людини і тому він вважається засновником трудової теорії вартості. Обґрунтуванню цього положення присвячено його вчення про “природну ціну”. Аналізував він її так: якщо бушіль хліба обмінюється на унцію срібла, то остання є природною ціною бушелю хліба. Пояснював Петті це тим, що на виробництво цих товарів затрачено однакову кількість людської праці. Величина вартості товару залежить від продуктивності праці по видобутку срібла. Безпосереднім джерелом вартості Петті вважав тільки працю, витрачену на видобуток золота і срібла.

Ціни, за якими купуються і продаються товари, Петті називав політичними. Вони залежать від наявності товарів – замінників, моди на товар, ступеня його новизни, традицій покупців.

Відомий вислів В.Петті: “Праця – батько багатства, а земля – його мати” можна вважати одним із варіантів трудової теорії вартості. Заробітну плату він визначав, як ціну праці. Рівень заробітної плати потрібно визначати не суб’єктивними умовами, а об’єктивними: “Закон повинен був би забезпечити робітнику тільки засоби для існування, тому що, якщо йому дозволять отримувати в два рази більше, то він буде працювати в два рази менше, ніж міг би працювати, а це для суспільства означає втрату такої ж кількості праці”. Петті прийшов до висновку, що робітник у вигляді заробітної плати отримує лише частину вартості, яку створює. Другу частину вартості привласнює володар засобів виробництва.

Петті визначив земельну ренту як частину продукту, що залишається після відрахувань на насіння і заробітну плату. Він виводив ренту не із землі, а із праці, оскільки вона на різних ділянках має різну продуктивність. Визначивши ренту, як чистий дохід з землі, Петті поставив питання про ціну землі. На його думку ціна землі дорівнює певній кількості річних земельних рент. Петті не виділяв прибуток, як особливу категорію, відмінну від ренти.

В.Петті пояснював гроші, як особливий товар, який виконує роль всезагального еквіваленту. Вартість його, як і всіх інших товарів, визначається працею. Кількість грошей, необхідних для обігу, залежить від маси реалізованих товарів та швидкості обігу грошової маси. Повноцінні гроші можуть замінюватись паперовими, що випускаються банком.

Проводячи дослідження, Петті широко використовував математичні і причинно-наслідкові методи. Цим він поклав початок науковій абстракції в економічному аналізі. В XVII ст. статистики не було, навіть не існувало такого слова (воно з’явилося наприкінці XVIII ст.). Мало що було відомо про населення, а ще менше – про економічні показники: доходи населення і країни, виробництво і споживання певних товарів. Петті першим поставив питання про створення державної облікової служби, яка б займалася і плануванням. Його “Політична арифметика” стала прообразом статистики. Петті вперше намагався підрахувати національний дохід та національне багатство Англії. Сама методика розрахунків була не досить досконалою, бо до національного доходу він відносив тільки суму споживчих витрат населення, а нагромадження не враховував.

Не дивлячись на незрілість, економічне вчення Петті посідає належне місце в історії економічних вчень. Висунуті ним наукові ідеї були сприйняті і розвинуті представниками класичної школи.

У Франції зародження класичної політекономії пов'язане з ім'ям П'єра Буагільбера (1646 – 1714рр.). Він був дворянського походження і займав високі судові і адміністративні посади при Людовіку XIV.

Основні роботи П.Буагільбера: “Трактат про природу, обробку і користь зерна”, “Роздуми про природу багатства, грошей і податків”, “Звинувачення Франції”.

П. Буагільбер виступав з критикою меркантилізму, звинувативши його в погіршенні економічного становища французького селянства, доведеного до зuboжіння. На думку П.Буагільбера, багатство нації становлять не гроші, а корисні речі, перш за все, продукти землеробства. На відміну від меркантилізму, він розглядав багатство як суму споживчих вартостей і вважав, що його джерело знаходиться у сільському господарстві. Метою товарного виробництва Буагільбер неправильно оголошував споживання, звертаючи увагу тільки на речову форму багатства, на споживчу вартість.

Особлива заслуга П.Буагільбера в тому, що незалежно від В.Петті, він розробив трудову теорію вартості. П.Буагільбер розрізняв ринкову ціну і справжню вартість. Якщо ринкові ціни носять випадковий характер, то справжня вартість визначається працею, витраченою на її виробництво, а мірою вартості є робочий час. Справжня вартість виступає у пропорціях між обмінюваними товарами, які відображають рівні витрати праці. Ідеальною формою обміну він вважав обмін товару на товар. Такий обмін повинен розвиватись тільки на основі вільної конкуренції.

Не розуміючи зв'язку між товарною і грошовою формами вартості, П.Буагільбер виступив проти грошей, які він назвав “всезагальним катом”. В грошах дослідник бачив причину порушення правильних пропорцій між обмінюваними товарами, а тому – основне зло і джерело бідувань народу. Гроші, на його думку, повинні знаходитися у постійному русі, їх роль зводиться до засобу обміну. Гадаючи, що цю функцію може виконувати будь-який товар, а не обов'язково золото і срібло, він робив висновок, що металеві гроші можуть бути замінені паперовими.

Будучи засновником класичної політичної економії у Франції, П.Буагільбер у своїх роботах відобразив специфіку економічної думки країни. Вона визначалась різким розривом з меркантилізмом, зростанням уваги до аграрних проблем і співчуттям до збіднілого селянства.

Адам Сміт (1723 – 1790) – видатний англійський вчений-економіст кінця XVIII ст. Він народився в Шотландії в родині чиновника. З дитинства проявивши здібності до навчання, в 14 років він поступив до Глазговського університету, який закінчив через три роки. В 1751 р. Сміт був призначений професором логіки в цьому університеті. Там він брав участь у своєрідному клубі політичної економії і познайомився з видатним філософом і економістом Давідом Юмом.

Основну роботу “Дослідження про природу і причини багатства народів” А.Сміт писав з 1766 по 1776 роки. Вона складається з п'яти книг. В першій - він аналізує проблеми розподілу праці, вартості і доходів. В другій – сутність і нагромадження капіталу. В третій – історію розвитку господарських систем, показує

економічний розвиток Європи в період феодалізму і становлення капіталізму. В четвертій – розкриває своє ставлення до меркантилізму і фізіократів. В п'ятій – характеризує фінанси англійської держави і податковий механізм.

Предметом економічної науки Сміт вважав дослідження економічного розвитку суспільства і підвищення його добробуту. Центральне місце в методології Сміта займає концепція економічного лібералізму, в основу якої він поклав ідею природного порядку, тобто ринкових відносин. В розвиток цієї ідеї автор “Багатства народів” вводить знамениті поняття “економічної людини” і “принципу невидимої руки”. Він характеризує “економічну людину”, як егоїста, що намагається особисто збагатитися і тому вступає в економічні відносини з іншими людьми. В його книзі зміст “невидимої руки” полягає в створенні таких суспільних умов і правил, при яких завдяки вільній конкуренції підприємці і через них, ринкова економіка, будуть найкращим чином вирішувати суспільні завдання з максимально можливою вигодою для всіх і кожного. За державою Сміт залишив виконання тільки трьох функцій: охорона території, забезпечення правосуддя і соціальний захист малозабезпечених верств населення. Він вважав, що в суспільстві діють всемогутні і об'єктивні економічні закони.

Суспільство свого часу А.Сміт розглядав як суспільство індивідів, які об'єднуються суспільним розподілом праці. Праця – єдине джерело багатства, незалежно від того, в якій галузі вона здійснюється. Розподіл праці приводить до зростання продуктивності праці: він поліпшує уміння виробника, економить час при зміні одного виду роботи іншим, приводить до винайдення машин.

По Сміту багатство суспільства залежить від двох факторів: 1) від кількості зайнятих в сфері матеріального виробництва, 2) від продуктивності праці, яка приводить до зростання загального рівня життя всього населення і, особливо, капіталістів. Він стверджував, що джерелом багатства є сфера виробництва і перш за все – сільське господарство.

До числа теоретичних проблем, проаналізованих Смітом, відноситься концепція про продуктивну працю. Це важливо, не дивлячись на те, що сучасна наука не погоджується з його вченням. Під продуктивною працею Сміт розумів працю по створенню матеріальних благ. Відповідно непродуктивна праця – це “послуги, які зникають в самий момент їх надання”.

Розуміння вартості у Сміта подвійне: з одного боку, він визначає її працею, витраченою на виробництво товару, з другого боку, визначає як сукупність доходів – заробітної плати, прибутку і ренти. В економічній літературі це визначення отримало назву “догми Сміта” і привело до подальшого розмежування економістів.

А.Сміт виділяв природну ціну товару та його ринкову ціну. Природна ціна – це грошовий вираз вартості. Ринкова ціна залежить від ситуації на ринку. Він також розмежував споживну вартість та мінову вартість і показав відсутність зв'язку між ними. А.Сміт вважав гроші засобом опосередкування обміну. Показав залежність грошей і кредиту від процесу виробництва. Виступав за доцільність заміни повноцінних грошей паперовими, бо це приведе до зменшення витрат обігу.

Заробітна плата у Сміта визначалася вартістю засобів існування для робітника та непрацюючих членів його родини. Якщо людина працює своїми засобами виробництва на власній землі, то вона одержує весь продукт своєї праці. Нижчою межею рівня заробітної плати повинен бути фізичний мінімум, який

залежить від економічного прогресу держави, умов роботи, рівня потреб населення і.т.д. Тому Сміт був прихильником високої заробітної плати, вважаючи, що це найкраще відповідає умовам економічного зростання. Висока заробітна плата підвищує продуктивність праці, а це в свою чергу, посилює нагромадження капіталу і попит на працю.

Виходячи з трудової теорії вартості, у 9 главі першої книги Сміт розглядав прибуток як наслідок неоплаченої праці робітників. Він писав: «Вартість, яку робітник додає до вартості матеріалів, розпадається на дві частини, із яких одна витрачається на оплату їх заробітної плати, а друга – на оплату прибутку їх підприємця на весь капітал.» Проте під прибутком він також розумів дохід промислового капіталіста, який залишився у нього після виплати ренти власнику землі і проценту - власнику грошового капіталу.

Кінцевою метою капіталістичного виробництва за Смітом є отримання прибутку. Він помітив наявність тенденції зниження норми прибутку в розвинутих країнах.

Земельна рента у Сміта визначається як: 1) наслідок неоплаченої праці робітників у сільському господарстві, 2) як результат дії природних факторів, 3) як результат монополії на сільськогосподарську продукцію. Він відокремив земельну ренту від орендної плати і довів, що рента не має відношення до витрат капіталу на покращення землі, оскільки це покращення часто здійснює орендатор.

Вчення про капітал у Сміта суперечливе: з одного боку під ним він називав вартість, що створює прибуток на основі експлуатації найманої праці, з другого боку під капіталом розумів засоби виробництва, необхідні для продовження процесу виробництва. Він першим ввів поняття основного і оборотного капіталів. До основного капіталу відносив машини і знаряддя праці, будівлі, приміщення для торгово-промислових цілей, а також трудові навички і здібності працівників. Під оборотним капіталом Сміт розумів ту частину капіталу, яка знаходиться в обігу. Вважав, що нагромадження капіталу – головна умова приросту багатства, критикував марнотрацтво і заохочував бережливість.

Сміт намагався проаналізувати процес відтворення, але в цьому питанні зробив крок назад у порівнянні з Ф.Кене, тому що ототожнив вартість сукупного продукту з сумою доходів у суспільстві і вважав, що весь вироблений продукт йде на споживання.

Питання державних фінансів – бюджет держави і державний борг – Сміт розглядав у п'ятій книзі своєї роботи. Він вперше визначив основні принципи оподаткування: пропорційність, мінімальність, визначеність і зручність для платника. І в цих питаннях вчення Сміта наслідувалось багатьма поколіннями економістів.

3. Економічна школа фізіократів.

Школа фізіократів виникла у Франції в середині XVIII ст. коли в країні відбувалася криза феодалізму і назрівала буржуазна революція. Засновником фізіократичного напрямку був Франсуа Кене (1694 – 1774). Його дослідження продовжив Анн Робер Жак Тюрго, а пропагандистами поглядів фізіократів стали: П.Дюпон де Немур, Д'Аламбер, В.Мірабо, Г.Летрон та ін.

Якщо в Англії в цей період вже почався промисловий переворот, то Франція, хоч в ній і зміцнилося мануфактурне виробництво, залишалась аграрною, феодальною країною. Сільське господарство Франції було центром економічних протирічь, тому аграрне питання стало головним і найбільш гострим. Дослідженням цього питання зайнялися фізіократи. Вони заперечили економічний принцип меркантилізму. В сфері державної політики фізіократи виступили за не втручання держави в економіку і були противниками всякого роду монополій, захищаючи свободу підприємницької діяльності.

Франсуа Кене народився в 1694 році недалеко від Версаля в родині бідного селянина. Він самостійно навчився читати і писати, вивчив латинську і грецьку мови. Кене дуже рано зацікавився медициною і слухав лекції в медичній школі в Парижі. Став відомим лікарем (з 1749 р. – особистий лікар маркізи де Помпадур, з 1752 р. – лейб-медик короля Людовіка XV). Як економіст Ф.Кене сформувався на порозі свого 60-річчя.

Основні роботи Ф.Кене:”Загальні принципи економічної політики землеробної держави і примітки до цих принципів”(1758 р.),”Економічна таблиця”(1758 р.) із доповненнями 1766 р.

На відміну від англійської класичної політекономії, яка в першу чергу аналізувала промислове виробництво, Ф Кене аналізував сільське господарство, оголосивши останнє єдиною продуктивною сферою. Фізіократична школа розвивалася у боротьбі з меркантилізмом, звинувативши його в погіршенні економічного становища селянства. На відміну від меркантилістів, Ф.Кене висунув ідею еквівалентності обміну. Він вважав, що товари вступають в обіг з раніше заданою ціною, хоч і не зміг пояснити, чому у товарів існує дана ціна. Школа фізіократів виступила з критикою меркантилізму. Вона заперечувала помилкові положення цього напрямку про те, що єдиною формою багатства є золото, а його джерелом – зовнішня торгівля. Ф.Кене вважав, що багатство складається із споживчих вартостей. Гроші виконують роль посередника в обігу, джерело багатства знаходиться не в торгівлі, а у виробництві сільськогосподарської продукції.

Одним із центральних вчень Ф.Кене є вчення про “чистий”, або додатковий продукт. На відміну від меркантилістів, фізіократи перенесли питання про додатковий продукт із сфери обігу в сферу виробництва і таким чином заклали основи для аналізу капіталістичного виробництва. Під чистим продуктом фізіократи розуміли надлишок продукції, отриманої у землеробстві, над витратами виробництва. Кене вважав, що у промисловості існує тільки споживання і там не створюється чистий продукт. У нього поряд з натуралістичною формою додаткового продукту як дару природи, є спроба розглядати чистий продукт і як вартісну величину. Величина чистого продукту ставилась у залежність від вкладень капіталу, і цей продукт виступав як результат руху капіталу. Так як сільське господарство у Кене оголошувалось єдиною сферою, що приносить чистий продукт, то земельна рента вважалась у нього єдиною формою чистого продукту, додаткової вартості. В промисловості чистий продукт не створюється, а прибуток на капітал там взагалі не існує. Дохід капіталіста помилково розглядався як своєрідна, більш висока заробітна плата.

З вченням про чистий продукт у фізіократів пов'язана їх концепція про продуктивну і безплідну працю. Їх заслуга в тому, що вони вперше в політичній економії визначили ознаку продуктивної праці. Вони правильно вважали, що продуктивна праця – це праця, яка створює додаткову вартість, чистий продукт. Але продуктивною вважалась тільки праця у сільському господарстві, в промисловості ж праця непродуктивна, або безплідна.

Велике наукове значення має вчення фізіократів про капітал. На відміну від меркантилістів, які ототожнювали капітал з його грошовою формою, вони зосередили аналіз на речових формах складу капіталу. Ф.Кене розрізнив в капіталі первісні аванси і щорічні аванси. Щорічні аванси входять у витрати виробництва повністю, а первісні аванси – частково. Цей поділ він відносив до продуктивного капіталу, а не до обігового, що фактично відповідає поділу капіталу на основний і оборотний. Грошову форму капіталу Кене не аналізував.

У питанні про заробітну плату фізіократи відтворювали концепцію меркантилістів: зводили її до фізичного прожиткового мінімуму. Кене не зрозумів заробітної плати як ціни робочої сили і ототожнював її з доходом ремісника.

В основу теоретичних пошуків Ф.Кене і його послідовників було покладене вчення про “природний порядок”. Він вважав, що суспільні закони є “природними законами”, які вигідні людям і встановлені Богом для відтворення і розподілу матеріальних благ. В сутності під “природним порядком” Кене розумів буржуазний порядок, але не дивлячись на буржуазну обмеженість цього вчення, воно мало прогресивне значення, тому що висувало ідею об'єктивності і закономірності суспільного розвитку.

Найціннішим у вченні Ф.Кене є спроба аналізу відтворення суспільного капіталу. Вперше в політичній економії він ввів поняття “відтворення”, як постійне повторення виробництва і реалізації. Опис процесу відтворення дається Ф.Кене в роботі “Економічна таблиця”, яка неодноразово коментувалася самим Кене і його послідовниками. В 1766 році Ф.Кене опублікував “Аналіз арифметичної формули Економічної таблиці, який показує розподіл щорічних витрат землеробної нації” і “Суттєві доповнення до аналізу Економічної таблиці”.

В “Економічній таблиці” суспільство розглядається як єдиний організм, що об'єднує три основні класи: клас фермерів чи продуктивний клас, клас власників – це ті, хто отримує щорічно чистий продукт, створений у землеробстві, клас безплідних – все торгово-промислове населення. За його схемою робітники і капіталісти як у промисловості, так і в сільському господарстві об'єднані в один клас. Хоч в цілому вчення Ф.Кене про класи не обґрунтоване науково, важливим є те, що він одним з перших поділив суспільство на класи із врахуванням економічної основи і це дало можливість показати в “Економічній таблиці”, як річний продукт розподіляється між класами в процесі обігу.

Головною проблемою, яку вирішував Кене в своїй роботі, є виявлення основних народногосподарських пропорцій, що забезпечують розвиток економіки країни. Автор “Економічної таблиці” виходив з того, що існує велике землеробство, де землею володіють власники, які отримують ренту, а господарство ведуть фермери, які орендують землю і володіють капіталом. Капітал фермерів складається із двох частин: 1) первісні аванси (основний капітал) в сумі 10 млрд. ліврів, який служить 10 років, щорічно десята частина (1 млрд. ліврів) входить у вартість

річного продукту, 2) щорічні аванси (оборотний капітал) в сумі 2 млрд. ліврів, за рахунок яких покриваються витрати на сировину і заробітну плату всіх робітників сільськогосподарського виробництва, ця частина капіталу служить протягом одного року, а її вартість входить у вартість продукту, вона повинна повністю повертатися. Вартість річного продукту фермерів, крім перенесеної капітальної вартості (3 млрд. ліврів), включає вартість чистого продукту в сумі 2 млрд. ліврів і складає в цілому 5 млрд. ліврів.

За своєю натуральною формою сільськогосподарський продукт складався з: 1) насіння та харчів, потрібних для поновлення оборотного капіталу, 2) харчів на обмін, 3) сировини для промисловості. У вартість сукупного суспільного продукту входить також вартість продукту, виготовленого “безплідними” (2 млрд. ліврів). За натуральною формою це – промислові вироби. Вартість сукупного суспільного продукту становить, таким чином, 7 млрд. ліврів.

“Економічна таблиця” Кене включає, по сутності, дві таблиці: велику, що відображає рух “чистого” продукту, і малу, що містить зображення всього процесу відтворення і обігу суспільного капіталу. Реалізація суспільного продукту приходить на закінчення господарського року (зібрання врожаю). Весь процес можна зобразити у вигляді декількох крупних актів:

Перший акт починається з того, що земельні власники, які мають гроші у сумі 2 млрд. ліврів (рента отримана за попередній період), купують у фермерів харчі на 1 млрд., а на другий млрд. купують промислові товари у “безплідних”. Другий акт – клас “безплідних” на виручені гроші (1 млрд.) купує у фермерів харчі. Третій акт – фермери, в свою чергу, на 1 млрд. купують у “безплідних” мануфактурні вироби для поновлення зношених знарядь праці. Четвертий акт – “безплідні” у фермерів купують на 1 млрд. сировину, потрібну для продовження виробництва.

Процес реалізації опосередкований рухом грошей. Перша їх половина (1 млрд.) після першого акту виходить із обігу і осідає у фермерів. Другий млрд. обслуговує реалізацію і також залишається у фермерів. Гроші у сумі 2 млрд. будуть виплачені власникам землі у вигляді земельної ренти. Враховуючи цю обставину, Ф. Кене висунув вимогу, щоб всі податки в державі сплачували ті, хто отримує ренту.

В “Економічній таблиці” розглядалось тільки просте відтворення, процес накоплення не аналізувався. Кене не показував яким чином реалізувалась частина сільськогосподарської продукції, що залишилась у фермерів і як поновлюються засоби виробництва у “безплідних”. Але “Економічна таблиця” вперше показала умови, необхідні для процесу відтворення.

Завершив вчення фізіократів видатний економіст і державний діяч Франції Анн Робер Жак Тюрго (1727 – 1781). Він був дворянського походження. З відзнакою закінчив духовну семінарію, але покинув богослов'я і в 1752 році зайняв посаду судового чиновника у парламенті. З 1774 року був призначений генеральним контролером фінансів Франції.

Основна робота: “Роздуми про створення і розподіл багатства” (1766 р.). Вона написана у тезисній формі і має 100 тез. У першій частині (1–30 тези) Тюрго виклав вчення школи фізіократів, підкреслюючи, що “чистий продукт” – не просто дар природи, а результат особливої продуктивності праці робітника у землеробстві, отриманий земельними власниками. Другий розділ (31 – 48 тези)

присвячений проблемам ціни, вартості і грошей. В останньому розділі книги розглядається класова структура, дається аналіз капіталу і доходів в капіталістичному суспільстві.

В розумінні виробничих відносин Тюрго пішов далі Кене. Хоч він і сприйняв трьохкласову структуру суспільства, але в класах фермерів і промисловців виділив робітників і капіталістів. Тюрго писав, що підприємці-капіталісти є частиною промислового класу, але вони мають капітал, який використовується для отримання прибутку. На відміну від них робітники не мають нічого, крім своїх рук.. За свою щоденну працю вони отримують тільки заробітну плату.

Великим досягненням Тюрго був аналіз розвитку найманої праці. Її появу він правильно пояснив відокремленням робітника від засобів виробництва. Мінімум засобів існування, до якого тяжіє заробітна плата, стає законом, що регулює обмін засобів виробництва між робітником і власником. На відміну від Кене, Тюрго виділяв прибуток як самостійний вид доходу підприємця-капіталіста, хоч і розумів його як частину “чистого продукту”, тобто ренти. Він поставив проблему різної доходності грошей, витрачених на купівлю землі, на ведення промислового виробництва чи наданих у позику. Тюрго вперше помітив, що ці різні види доходів тяжіють до рівноваги, хоч використані капітали приносять нерівні за кількістю продукти. Але ця нерівність не заважає їм впливати один на одного так, що між ними встановлюється певна рівновага.

У вченні Тюрго проблема капіталу займає одне з центральних місць. Якщо Кене розглядав капітал у вигляді авансів в натуральні форми, які приносять чистий доход, і не пов'язував його з проблемою розподілу доходів, то Тюрго визначав капітал, як “накоплену цінність” і намагався вияснити, чим пояснюється здібність капіталу до самозростання. Виявляючи фактори утворення капіталу, він акцентував увагу на ощадливості і накопленні чистого продукту. Тюрго розумів можливість існування промислового і торгівельного прибутку, а також проценту, але визначити їх реальне джерело не зміг, бо був обмежений фізіократичними поглядами: основною формою капіталу вважав капітал у землеробстві, а головною формою доходу – ренту.

Тюрго не зміг підійти до сутності трудової теорії вартості. Він вважав, що доход, отриманий від грошового капіталу, робить можливим обіг без використання праці і землі. На його думку, цінність товару визначається суб'єктивними і об'єктивними факторами. Суб'єктивна цінність – це оцінка речі її власником, а об'єктивна – це потреба споживача в цій речі. Суб'єктивні оцінки під впливом конкуренції перетворювались на ціни ринку. Тюрго розглядав гроші як технічний засіб для полегшення обміну, не аналізуючи інші їх функції. На основі суб'єктивної теорії корисності неможливо було дати аналіз суспільного виробництва, який почав Ф.Кене. Тюрго належав до матеріалістів XVIII ст. і в деяких питаннях його теорія давала глибший, ніж у Кене, аналіз капіталістичних відносин.

4. Розвиток класичної школи у XIX ст.

Давід Рікардо (1772 – 1823) народився в сім'ї лондонського біржевого маклера. Протягом двох років навчався в торговій конторі свого родича. Потім самостійно вивчав математику, фізику, хімію, геологію. Свою практичну діяльність він почав біржевим маклером, майже не маючи власних коштів. В 1809 – 1810 рр. Д.

Рікардо – одна із наймогутніших постатей лондонського фінансового світу, завдяки розумній грі на біржі його капітал зріс до 1 млн. фунтів. В 1799 році він познайомився з “багатством народів” Сміта і почав цікавитися економічними проблемами.

Основна робота Рікардо “Початок політичної економії і оподаткування”(1817) складається з 32 глав, із яких перші 6 – це питання економічної теорії, інші – присвячені практичному використанню теорії.

В економічній політиці Рікардо був прихильником фрітредерства, вільної підприємницької діяльності в умовах конкуренції, не втручання держави в економіку. Головним гальмом промислового розвитку і нагромадження капіталу він вважав посилення могутності земельних власників. Як ідеолог промислового капіталу, ототожнював добробут суспільства із добробутом капіталістів. Рікардо вважав капіталізм природною і вічною формою організації суспільства. Розвиток капіталістичної економіки розглядався ним як стихійний об’єктивний процес. У своїх дослідженнях він зосередив увагу на переважному аналізі процесів виробництва і розподілу, широко використовував абстрактний метод аналізу.

У питаннях вартості Рікардо виступив з критикою “догми Сміта”. Він писав, що вартість повинна визначатися працею, витраченою на виробництво товару. Вона первинна по відношенню до доходів і тому не може дорівнювати сумі доходів. Д. Рікардо глибше, ніж його попередники, дослідив дві властивості товару: споживну і мінову вартості: “Товари, що мають корисність, отримують свою мінову вартість завдяки двом джерелам: своїй обмеженості і кількості праці, необхідної для їх виробництва». Він довів, що зростання продуктивності праці приводить до зменшення вартості одиниці товару. Вартість по Рікардо створюється не індивідуальними, а суспільно-необхідними затратами робочого часу. Але під ними він мав на увазі затрати часу при найгірших умовах виробництва.

На основі трудової теорії вартості Рікардо почав аналіз грошей. Їх вартість він визначав витраченою працею. Рікардо вважав, що в обігу можуть знаходитись як золоті, так і паперові гроші. Кількість паперових грошей повинна відповідати вартості товарної маси, а надлишок грошей необхідно анулювати центральним банком. Рікардо вважав, що співвідношення товарів і грошової маси визначає рівень цін і вартість грошової одиниці.

Д. Рікардо розрізняв природну і ринкову ціни. Перша ототожнюється з вартістю, а друга залежить від попиту і пропозиції на ринку. Бажання капіталістів до переливу капіталу із менш прибуткових сфер до більш прибуткових не дозволяє цінам тривалий час відхилятися від вартості. Ціна переважно регулюється витратами виробництва, а попит і пропозиція можуть тимчасово вплинути на ринкову ціну. Д. Рікардо критикував Ж.-Б. Сея за визначення ціни корисністю товару.

Характеризуючи капітал, він показав його як головний фактор розвитку продуктивних сил у суспільстві. Рікардо визначав капітал як фонд виробництва, запас засобів виробництва. Так як і Сміт він характеризував прибуток як надлишок вартості товару над заробітною платою, результат неоплаченої праці робітника.

Заробітну плату Рікардо розглядав як ціну праці. Його теорія заробітної плати базується на положеннях теорії Мальтуса: динаміка заробітної праці пов’язана з рухом кількості працюючого населення і пропозицією робочої сили. Прожитковий

мінімум залежить від історичних умов, рівня розвитку держави, традицій та норми споживання, що склалася.

Земельна рента вперше в історії економічної думки визначається як додатковий продукт на капітал, вкладений у сільське господарство. Рікардо характеризував її як віднімання з продукту праці, як частину вартості, що створюється працею робітників у сільському господарстві. До виникнення приватної власності на землю ренти не було. Він описав диференційну ренту, яка пов'язана з різною родючістю землі і проаналізував закон падаючої родючості ґрунту. Абсолютної земельної ренти Рікардо не розумів.

Рікардо заперечував можливість економічних криз і перевиробництва. Він вважав, що виробництво не може перевищити споживання, тому що потреби безмежні і не можуть бути задоволені одночасно. Але перша економічна криза відбулася вже через два роки після його смерті.

Велика заслуга Д. Рікардо в тому, що він започаткував модельний підхід до аналізу економічних явищ і намагався зробити економічну науку математично точною.

Жан-Батіст Сей (1767 – 1832) народився в сім'ї ліонського купця. Був видатним економістом свого часу і державним діячем.

Основні роботи Ж.-Б. Сея: «Трактат політичної економії»(1803) та «Курс політичної економії»(1828-1830) в шести томах.

Ж.-Б.Сей-послідовник економічного вчення А.Сміта. Практичний досвід у вищій сфері державної економічної служби (член Трибунату в комітеті фінансів) і глибокі знання теоретичних розробок в області економічної думки допомогли Сею в підготовці власних робіт по теорії розвитку суспільного господарства. Він був послідовним прихильником принципів свободи ринку, ціноутворення, внутрішньої і зовнішньої торгівлі (фрітредерства), необмеженої вільної конкуренції підприємців і недопустимості ніяких проявів протекціонізму.

Сей, як і деякі інші класики, уявляв політичну економію у вигляді точних наук. В методологічному плані це означає визнання законів, категорій і теорій, які мають універсальне значення. Але призначення політичної економії у нього всього як теоретичне і описувальне. Сей поділяв політичну економію на 3 самостійні частини: виробництво, розподіл і споживання. Процес виробництва розглядав як виробництво матеріальних благ без конкретної суспільної форми.

Ж.Б.Сей є засновником теорії “трьох факторів виробництва”. Сутність її полягає в тому, що у виробництві беруть участь три фактори – земля, праця і капітал. Кожний з цих факторів приносить своєму власнику певний вид доходу: земля – ренту, праця – заробітну плату і капітал – прибуток. На думку Сея, прибуток не можна розглядати як віднімання із продукту праці робітника, він є наслідком функціонування капіталу. Тому в суспільстві не існує експлуатації факторів виробництва і класів суспільства.

Відступаючи від поглядів представників класичної школи, Сей започаткував теорію корисності. На його думку, вартість речей визначається їх корисністю (цю теорію взяли для використання представники неокласичного напрямку – школа маржиналізму). Таким чином, Сей ототожнював вартість із споживчою вартістю.

Він вважав, що процент є породженням капіталу, а підприємницький дохід - платою капіталісту за його працю. Вся різниця між капіталістами і робітниками зводиться до рівня заробітної плати: більш високу заробітну плату підприємця він пояснював великими обов'язками і талантом. Із зростанням капіталів життя робітників буде покращуватися.

Сей позитивно ставився до розширення машинного виробництва, бо вважав, що машини тільки спочатку витісняють робітників, а потім приводять до зростання рівня зайнятості та здешевлюють виробництво товарів.

Широке розповсюдження отримав закон Сея про реалізацію – закон збуту. Сутність його в тому, що при дотриманні суспільством всіх принципів економічного лібералізму виробництво буде породжувати адекватне споживання і перевиробництво чи недоспоживання в умовах ринкової економіки неможливі. Дж.М.Кейнс використовував закон Сея і сформулював його так: «сукупна пропозиція створює відповідний їй сукупний попит».

Сей вважав, що загальні кризи перевиробництва неможливі тому, що кожний продавець одного товару є покупцем іншого і тому в межах держави попит і пропозиція врівноважуються. Проте він допускав можливість часткового перевиробництва в окремих галузях і по певним товарам. Цю проблему можна вирішити регулюванням цін та заробітної плати працівників. Але вже в 1825 році сталася перша загальна криза перевиробництва.

Ж.Б.Сей виступав за збільшення імпорту товарів, бо це є стимулом для реалізації продукції вітчизняного виробництва.

В останні роки життя Сей очолив спеціально створену для нього кафедру політичної економії в Колеж де Франс, став засновником власної школи економічної думки, яку пізніше представляли Фредерік Бастіа, Мішель Шевальє та ін. Ж.Б.Сей користувався великим авторитетом серед французької буржуазії, яка називала його «принцем науки».

Томас Роберт Мальтус (1766 – 1834) народився в родині дворянина. Його батько був освіченою людиною, цікавився філософськими і економічними проблемами свого часу. Після закінчення Кембріджського університету Т.Мальтус став сільським священником, а з 1807 р. – професором політичної економії в коледжі Ост-Індської компанії.

Основні роботи Т.Мальтуса: «Дослідження про закон народонаселення» (1798 р.), «Початок політичної економії» (1820 р.).

В теоретичних дослідженнях Мальтус спирався на вчення А.Сміта. При аналізі вартості товару, він ввів поняття теорії витрат виробництва: вартість розглядалася як сума витрат виробництва і прибутку, причому прибуток оголошувався частиною витрат виробництва. Мальтус виступив тут проти Д.Рікардо і його трудової теорії вартості. Рікардо не зміг узгодити зі своєю теорією вартості нерівний обмін праці на капітал і пояснити виникнення додаткової вартості. Він також не зміг узгодити трудову теорію вартості з фактом рівності прибутків на рівновеликі капітали різної органічної будови. Ці моменти теорії Рікардо Мальтус намагався видати за неспроможність трудової теорії вартості. Він захищав інтереси земельної аристократії, проти якої виступили представники буржуазної політичної економії.

Свою концепцію витрат виробництва Мальтус використовував і для пояснення проблем реалізації. Оскільки прибуток включався ним у визначення вартості товару поряд із працею і виступав незалежно від неї, він міг бути тільки номінальною надбавкою до ціни товару, а обіг – тією сферою, де цей надлишок виникав за рахунок того, що товар продавався дорожче своїх витрат. Мальтус, таким чином, розглядав прибуток як результат відчуження товарів. На базі своїх висновків йому не важко було довести, що в межах капіталістичного суспільства, представленого тільки робітниками і капіталістами, реалізація прибутку неможлива. Тому Мальтус показував позитивну роль “третіх осіб” (землевласників, священників, чиновників, солдат), які купують, нічого не виробляючи, і тим самим сприяють реалізації прибутку капіталістів.

Розглядаючи проблему народонаселення, Т. Мальтус зробив висновок про те, що бідність народу пов'язана з законами природи, зокрема з законом народонаселення. Він вважав, що населення зростає швидше, ніж засоби його існування. За підрахунками Мальтуса населення подвоюється кожні 25 років, зростаючи в геометричній прогресії, в той час як, засоби існування при самих сприятливих умовах зростають тільки в арифметичній прогресії. Одночасно, завдяки надмірному споживанню земельної аристократії і в цілому капіталістів, забезпечується відсутність перевиробництва товарів. Прогресії Мальтуса створені на простій фальсифікації статистичного і теоретичного матеріалу. Так, свою геометричну прогресію він вивів із аналізу зростання населення США в XVI – XVIII ст., не враховуючи той факт, що це зростання відбувалося головним чином за рахунок іміграції європейців. Основу арифметичної прогресії становить “закон падаючої родючості ґрунту”. Він вважав, що головною причиною війн є недостатність “місця і харчів”, пов'язана зі збільшенням населення. Природа за допомогою епідемій, катастроф, стихійних лих регулює кількість населення на Землі. У цьому вченні Мальтус переніс на суспільство закони природи, хоч на відміну від рослин і тварин люди не тільки споживають, але й виробляють і збільшують свої засоби існування.

Економічні кризи Т. Мальтус пояснив перенагромадженням капіталів, а засобом їх запобігання вважав підвищення споживання аристократії.

Насау Вільям Сеніор (1790 – 1864) – професор Оксфордського університету.

Основні роботи: “Основний початок політичної економії” (1836 р.), “Листи про фабричне законодавство” (1837 р.).

Як і класики, Сеніор був прихильником не втручання держави в економіку. Він створив “теорію утримання”. Вченню Рікардо про працю як єдине джерело багатства Сеніор протиставив вчення, згідно з яким витратами виробництва вартості є два елементи – праця і капітал. Праця розглядалась як “жертва” робітника, що втрачає свій вільний час і спокій, а капітал – як жертва капіталіста, який “утримується” від особистого споживання, витрачаючи свій капітал на засоби виробництва. Винагородою за “жертву” робітника виступає заробітна плата, а винагородою за “жертву” капіталіста – прибуток.

Критикуючи Мальтуса, Сеніор вважав, що бажання підвищити свій життєвий рівень приводить до скорочення народжуваності. Він доводив, що висока

заробітна плата в країні може бути наслідком високої ефективності виробництва і тому вона не заважає країні витримувати конкуренцію з іншими країнами.

Аналізуючи різні види товарів, він розділив споживні товари на предмети необхідності, добробуту і розкоші і показав, що співвідношення між ними змінюється під впливом економічного росту і суспільного прогресу.

У 30 роках XIX ст. в Великобританії проводилась посилена агітація за 10 годинний робочий день проти 12 годинного. Фабриканти гостро потребували аргументів проти такого скорочення. Відповідаючи їх потребам, Сеніор висунув теорію, за якою прибуток капіталіста створюється за останню годину роботи, і тому скорочення робочого дня приведе до зникнення прибутку капіталіста. Під впливом критики з боку інших економістів Сеніор прийшов до висновку, що прибуток не зникає зовсім, а скорочується з 10% до 8% (його висновки не підтвержені розрахунками).

Аналізуючи земельну ренту, Н.Сеніор вважав, що вона виникає не тільки внаслідок володіння родючою землею, а й внаслідок рідкого таланту землевласника чи отриманої ним спадщини. Ця ідея була використана більш пізніми дослідниками.

Джон Стюарт Мілль (1806 – 1873) – англійський економіст. Його батько Джеймс Мілль був економістом – рикардіанцем і з ранніх років познайомив сина з проблемами політичної економії. Практична діяльність Дж.С. Мілля пов'язана з Ост-Індською компанією, в якій він займав високу посаду . В 1865 – 1868 рр. він був членом англійського парламенту.

Основні роботи: "Нариси відносно деяких невирішених проблем політичної економії"(1844 р.), "Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії"(1848 р.) – складається з п'яти книг (в ній він поставив за мету створити у відповідності з новими економічними процесами оновлений варіант "Багатства народів"Сміта і "Початку політичної економії "Рікардо).

В теоретико-методологічному плані Мілль був послідовником Д.Рікардо.Будучи захисником економічного лібералізму, він розумів, що існують суспільні сфери, де дія ринку безсила.Він виступає за участь держави в створенні інфраструктури, розвитку науки, створенні законів і.т. д. На формування його філософських поглядів вплинули: утилітаристська філософія І.Бентама, позитивізм О.Конта, система І.Канта. Дж.С.Мілль виступав як прогресивний для свого часу вчений і суспільний діяч, якому близькі ідеали всезагального людського блага.Він підтримував реформи в інтересах широких верств населення, виступав за захист робочого класу.

В цілому позитивно ставлячись до соціалістів, Мілль вважав, що соціалізм не сумісний з індивідуальною свободою людини. Роботи А.Сен-Сімона і Ш.Фур'є він відносив до "найвизначніших творів". Перехід до справедливого суспільства, на його думку, повинен здійснюватись шляхом реформ, а саме:

- знищення найманої праці за допомогою кооперативної виробничої асоціації,
- соціалізація земельної ренти за допомогою земельного податку,
- обмеження нерівності в багатстві за допомогою регулювання права спадщини.

Методологія дослідження соціально-економічних проблем у нього базується на протиставленні законів розподілу законам виробництва.Мілль вважав, що закони виробництва незмінні і обумовлені технічними умовами, в них " немає

нічого, що залежало б від волі людей”. А закони розподілу, оскільки ними керує інтуїція людини, “залежать від точки зору і бажання правлячої верхівки і дуже відмінні в різні часи і в різних країнах”.

Ще один новий момент в його методології – це дослідження понять статички і динаміки. Він виступав за те, щоб закони економіки розглядалися не тільки в статистиці, як у більшості представників класичної школи, але й в динаміці. Проблема динаміки присвячена четверта книга його «Основ політичної економії». Важливе значення він надавав закону тенденції норми прибутку до зниження і заперечував положення Сміта про те, що норма прибутку падає внаслідок конкуренції капіталів. Більш правильним Мілль вважав положення, при якому падіння норми прибутку пов'язане з наближенням величини капіталу до тієї межі, за якою стає неможливим використання капіталу на даній обмеженій території. Недооцінюючи значення основного капіталу в процесі відтворення, він не розумів, що падіння норми прибутку є результатом технічного прогресу в умовах капіталізму.

При аналізі Дж.С.Міллем теоретичних проблем він в багатьох питаннях спирається на точку зору А.Сміта і Д.Рікардо. Так поділ праці на продуктивну і непродуктивну в нього такий же як у Сміта. Але він додає, що до продуктивної праці належить також праця по охороні власності і отриманню кваліфікації, що дозволяє нарощувати накоплення. На його думку доходи від продуктивної праці мають продуктивне споживання, якщо “ це споживання підтримує і збільшує продуктивні сили суспільства”.

Розкриваючи сутність заробітної плати, Мілль став на позиції Д.Рікардо і Т.Мальтуса: він характеризував її як плату за працю, показав залежність зарплати від попиту і пропозиції на робочу силу і дійшов до висновку про неминучість мінімального розміру оплати праці робітників.

Проблеми вартості Мілль аналізував в розділі “Обмін”. Він визначав її двояко: з одного боку, Мілль фактично відійшов від трудової теорії вартості Сміта і Рікардо. На його думку, вартість продукту визначається вартістю витрат виробництва. У витрати виробництва він включав і прибуток. Теорія “витрат виробництва” не в змозі розкрити сутність вартості : виникає проблема совимірювання заробітної плати і прибутку, яка для Мілля залишилась невирішеною. З другого боку, в главі 4 третьої книги він повторює тезу Рікардо про створення вартості працею, потрібною для виробництва товарних благ, і заявляє, що “сама кількість праці має значення при вимірюванні вартості”.

Ці помилки проявились і в його теорії грошей. Хоч Мілль і розумів, що гроші – це товар, але не зробив аналізу історичної форми вартості. Аналізуючи вартість грошей, він взяв за основу кількісну теорію грошей, якої дотримувався Рікардо.

Певне значення мають його дослідження про вплив ціни на попит, а також про функціональні зв'язки між ринковою вартістю, попитом і пропозицією. Мілль не використовував сучасний термін “еластичність попиту”, але йому вдалося проаналізувати деякі тенденції зміни попиту на основні групи товарів при змінні цін.

Ще однією спільною позицією Дж.С.Мілля і Д.Рікардо є розуміння теорії ренти. Мілль визначає ренту, як “компенсацію за користування землею”. В

науковому плані це визначення є неточним, бо ототожнює земельну ренту з орендною платою. Мілль не розумів, що рента, як і прибуток, є однією із форм додаткової вартості, і вважав, що вона виникає тільки при переході від кращих ділянок до гірших. Але він враховує, що земельна ділянка може або забезпечувати дохід, або, навпаки, буде вимагати витрат, які виключають цей дохід.

Велике значення в своєму трактаті Мілль надавав кредиту. Він писав, що “кредит має велику, але зовсім не чарівну силу, він не може зробити що-небудь із нічого”. Він закликав Англійський державний банк розширити операції на відкритому ринку і проводити активну політику по регулюванню процентних ставок.

Як і Ж.Б.Сей, Мілль вважав, що при капіталізмі можливе безкризове виробництво. Але показав, що падіння норми прибутку приводить до застою. Перешкодити цьому процесу могли фактори, які протидіяли зменшенню норми прибутку: технічний прогрес і вивіз капіталу в інші країни. Мілль розумів, що економічне зростання може мати негативні наслідки для навколишнього середовища, тому він схилився до думки, що рівень життя людей повинен зрости перш за все не за рахунок економічного росту, а в результаті більш справедливого розподілу доходів. Вчення Мілля стало основою для багатьох поколінь економістів.

Лекція №7.

Тема: «Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)»

План.

1. Особливості господарського розвитку країн у другій половині XIX – на початку XX ст.
2. Виникнення і розвиток марксизму.
3. Маржиналізм як переосмислення цінностей класичної політекономії.
4. Лозанська школа. Концепція економічної рівноваги.

1. Особливості господарського розвитку країн у другій половині XIX – на початку XX ст.

Із завершенням промислового перевороту почався процес індустріалізації. Характерними рисами цього процесу стали:

- поява нових та модернізація старих галузей економіки;
- перевага промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою;
- перемога машинного виробництва в усіх галузях;
- впровадження системи акціонерного підприємництва;
- на перше місце порівняно з торговим і промисловим капіталом вийшов фінансовий;
- утворилися акціонерні монополістичні об'єднання – картелі, трести, синдикати, концерни.

Динаміку світового індустріального розвитку можна відобразити у таблиці 1.

Таблиця 1.¹

Динаміка світового індустріального розвитку в період монополістичної конкуренції.

Показник	1876-1880 рр.	1900 р.	1913 р.
1. Населення, %			
Весь світ	100	100	100
США	3	4,8	5,7
Великобританія	2	2,3	2,4
Німеччина	3,2	3,5	3,9
Франція	2,8	2,4	2,4
Японія	-	-	-
Росія	2,5	2,8	3,1
2.Індекси промислового розвитку (1880 р. – 100%)			
Весь світ	100	230	360
США	100	150	190
Великобританія	100	260	400
Німеччина	100	155	230
Франція	100	240	320
Японія	100	360	590
Росія			
3.Індекси світового розвитку обробної промисловості	100	220	370
5. Видобуток вугілля			
Всього, млн.т.	300	750	1300
Країни, %			
США	9,8	32,1	39,1
Великобританія	36,6	30	22
Німеччина	8,8	14,5	14,6
Франція	4,4	4,4	3,1
Японія	0,3	1	1,6
Росія	-	-	-
5.Виробництво чавуну			
Всього, млн.т.	18,5	40,5	79,2
Країни, %			
США	9,2	34	38,8
Великобританія	32,7	22,2	13,4
Німеччина	7	20,9	24,3
Франція	6,4	6,6	6,5
Японія	-	0,002	0,18
Росія	-	-	-
6. Виробництво сталі			
Всього, млн.т.	4,2	29,3	76,3
Країни, %			
США	16,9	34,8	41

Великобританія	47	16,7	10
Німеччина	4,7	22,5	24,1
Франція	1,9	5,4	6,1
Японія	-	0,003	0,3
Росія	-	-	-
7.Протяжність залізниць, тис.км.			
Всього	370	790	1105
Європа	170	285	345
Америка	175	400	570
Азія	15	60	110
8.Частка країн у світовому промисловому виробництві, % на 1880 р.			
США	28	31	35,8
Великобританія	28	18,6	14,1
Німеччина	13,2	16,6	15,7
Франція	9	7,1	6,4
Росія	3,6	5,6	5,5

1. Див.:Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред Б.Д.Лановика.- 4-те вид., випр. І доп.- К.:Вікар, 2001.-с.96-98.

Темпи та напрями індустріалізації залежали від конкретних умов кожної країни та рівня її економічного розвитку. Монополізація економіки почалася з виникненням залізничної імперії Вандербільта. Першою формою монополістичних об'єднань стали пули, які встановлювали ціни, розподіляли замовлення та прибутки. Далі виникли трести та концерни. У 1901 р. в США налічувалося 440 трестів. Одночасно відбувалася концентрація та централізація банківського капіталу. Індустріальний розвиток переривали економічні кризи (1825, 1836, 1847, 1857, 1866, 1873, 1883, 1893, 1901 рр.), внаслідок чого він набув циклічного характеру. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. сільське господарство США, Японії та європейських країн розвивалося двома шляхами: революційним (з переходом на індустріальну основу) та еволюційним, або поступовим переростанням господарств з феодальних у фермерські. В цей період сформувався світовий ринок, який включив міжнародну торгівлю, міжнародний рух капіталів, міжнародну міграцію робочої сили. Індустріальний розвиток було перервано першою світовою війною 1914 – 1918 рр.

2. Виникнення і розвиток марксизму.

Основоположниками марксизму є Карл Маркс (1818-1883) та Фрідріх Енгельс (1820-1895).

Марксизм виник у 40-х роках ХІХ ст., в часи, коли були зроблені важливі наукові відкриття, створена технічна база капіталізму і світ пережив три значні економічні кризи (1825, 1836, 1847 рр.). В цей період посилились виступи робітничого класу (повстання ліонських і сілезьких ткачів, чартистський рух). Теоретичними джерелами марксизму стали німецька класична філософія Г.Гегеля і Л.Фейєрбаха, англійська політекономія А.Сміта і Д.Рікардо і утопічний соціалізм Ш.Фур'є, А.Сен-Сімона, Р.Оуєна. Серед наукових відкриттів, які вплинули на формування поглядів К.Маркса і Ф.Енгельса, можна виділити: відкриття закону

збереження та перетворення енергії, створення вчення про клітинну будову живих організмів та еволюційну теорію Ч.Дарвіна.

Основні економічні роботи К.Маркса: “Економічно-філософський рукопис 1844 р.”, “До критики політичної економії” (1858), “Наймана праця і капітал” (1849), “Капітал” (1867) та ін.

Основні економічні роботи Ф.Енгельса: “Нариси до критики політичної економії”, “Становище робітничого класу в Англії”, “Анти-Дюрінг”, “Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину” та ін.

Головною економічною працею марксизму є “Капітал”. У передмові до першого тому К.Маркс писав: “Метою мого дослідження є капіталістичний спосіб виробництва і відповідні до нього відносини виробництва і обміну”. Перший том присвячений аналізу виробництва додаткової вартості. Маркс детально дослідив товар і його властивості (споживчу вартість і вартість), подвійний характер праці, а також суть і величину вартості товару. Як особливий товар, в першому томі проаналізовані гроші – історія їх виникнення і функції. Однією з центральних проблем першого тому “Капіталу” стало дослідження виробництва абсолютної та відносної додаткової вартості. Капітал, по К.Марксу, - це вартість, що приносить додаткову вартість. Маркс проаналізував три стадії зростання продуктивності праці – просту кооперацію, розподіл праці і створення мануфактур і машинну стадію. Він вважав, що заробітна плата – це перетворена вартість робочої сили, дослідив фактори, які її змінюють, форми і національні особливості зарплати.

Другий том “Капіталу” присвячений аналізу обігу капіталу. Маркс дослідив функціональні форми кругообігу виробничого, грошового і торгового капіталу, а також обіг капіталу у часі.

Третій том “Капіталу” містить аналіз процесу виробництва капіталу в цілому і перетворення додаткової вартості в прибуток. В ньому Маркс розглянув торговий капітал і торговий прибуток, позичковий капітал і відсоток, розподіл додаткової вартості.

Аналізуючи земельну ренту, він дослідив її еволюцію, види диференційної ренти і прийшов до висновку, що земельна рента – це надприбуток, що утворюється в сільському господарстві внаслідок додаткової праці сільськогосподарських робітників.

Четвертий том “Капіталу” був виданий на основі рукописів К.Маркса “Теорії додаткової вартості” і складається з трьох частин. Його перша частина присвячена аналізу поглядів меркантилістів, фізіократів і А.Сміта. По Марксу всі вони розглядали додаткову вартість в особливих формах прибутку і ренти. Меркантилісти виводили її виключно із сфери обігу і визначали різницею між цінами реалізації і витратами виробника. Фізіократи перенесли центр дослідження у сферу сільськогосподарського виробництва. Маркс високо оцінив “Економічну таблицю” Ф.Кене. Подальше дослідження було присвячене економічним працям А.Сміта, який на відміну від Кене вважав, що вартість створюється суспільною працею не тільки в сільському господарстві, але й в інших галузях виробництва.

У другій частині четвертого тому К.Маркс проаналізував економічні праці Д.Рікардо. Високо оцінюючи заслуги Рікардо як економіста-теоретика, він зазначав, що тільки буржуазна обмеженість стала перепорою для Рікардо у поясненні

утворення середньої норми прибутку і ототожнення додаткової вартості з прибутком.

Третя частина четвертого тому містить критику вчення про народонаселення Т.Мальтуса, а також аналіз спроб окремих економістів підійти до розуміння відмінностей між постійним і змінним капіталом.

Найважливішим економічним твором Ф.Енгельса можна вважати його працю “Анти-Дюрінг”(1878). В ній Енгельс досліджує політекономію у широкому і вузькому значеннях. У вузькому значення вона аналізує тільки капіталістичне виробництво, а в широкому – виробництво в усіх суспільно-економічних формаціях.

В економічних роботах Енгельса розглянуто процес виникнення приватної власності, держави, товарного виробництва, вартості, накопичення капіталу та економічних криз. Він виділив протиріччя, які виникають у ринковій економіці: між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичним присвоєнням, між робочим класом і буржуазією, між організацією виробництва в окремій фірмі і анархією суспільного виробництва, між виробництвом і споживанням.

Наукові досягнення марксизму в наш час аналізуються по-різному. Деякі економісти намагаються спростувати теорію Маркса, деякі виступають за справедливість її положень і висновків, але більшість намагається дати об’єктивну оцінку, уточнити і переосмислити марксову наукову спадщину. Так Р.Хейлбронер і Л.Туроу зазначають: “ Маркс був, безумовно, генієм, людиною, яка змінила характер нашого мислення про суспільство (в усіх аспектах, як в історичному і соціологічному , так і в економічному) так само радикально, як Платон змінив характер філософського мислення, а Фрейд – психологічного. Деякі економісти сьогодні опрацьовують всю неосяжну кількість праць К.Маркса; але так чи інакше, його вплив охопив більшість з нас... Марксу ми зобов’язані фундаментальною ідеєю про те, що капіталізм – система, *що розвивається*, вийшла з конкретного історичного минулого і повільно, нерівномірно рухається до іншої форми суспільства”².

Таким чином, вплив К.Маркса, який був одночасно економістом, політиком, революціонером і який створив разом з Ф.Енгельсом Міжнародну спілку робітників на формування наукових поглядів сучасних економістів значний.

В капіталістичному суспільстві багатство виступає “як величезне скупчення товарів”, тому перший том “Капіталу” починається з аналізу цієї категорії. Товар – це продукт праці, виготовлений для обміну шляхом купівлі і продажу. Він має дві властивості – споживчу вартість і вартість (характеристику властивостей товару, подвійного характеру праці, втіленої в товар, аналіз продуктивності праці треба пригадати з курсу “Політичної економії”).

Досліджуючи суть і функції грошей, К.Маркс виходить з того, що по-перше, процес виникнення грошей був об’єктивним економічним процесом розвитку обміну товарів, по-друге, гроші стали товаром, що виконує роль всезагального еквіваленту, по-третє, гроші – це економічна категорія товарного виробництва, яка виражає суспільно-виробничі відносини товаровиробників і споживачів. При капіталізмі гроші стають капіталом, засобом експлуатації чужої праці. В першому томі К.Маркс дослідив п’ять функцій грошей: міра вартості, засіб платежу, засіб обігу, утворення скарбів, світові гроші.

² Хейлбронер Р, Туроу Л. Економіка для всіх. – Новосибірск, 1994.- С. 34-35.

Вчення про капітал і додаткову вартість посідає центральне місце в економічній теорії марксизму. Воно розкриває суть капіталістичного виробництва, його мету та засоби досягнення цієї мети. При товарному виробництві формула обігу грошей має вигляд: $G - T - G$, а формула грошей як капіталу $G - T - G'$, де G' більше ніж G . цей приріст К.Маркс назвав додатковою вартістю. Звідси випливає одне із визначень капіталу: капітал – це вартість, яка створює додаткову вартість. Маркс довів, що додаткова вартість створюється у сфері виробництва, умовою для її створення є постійний капітал, а безпосередньо її створює змінний капітал, вкладений у робочу силу. У главі 23 він розглянув співвідношення постійного і змінного капіталу, яке становить його органічну будову. Саме через це поняття Маркс підійшов до нового показника – норми експлуатації, яка визначається як відношення додаткової вартості до змінного капіталу.

В першому томі К.Маркс проаналізував два шляхи збільшення додаткової вартості – утворення абсолютної і відносної додаткової вартості. Перша виникає внаслідок подовження робочого дня, а друга – внаслідок збільшення суспільної продуктивності праці.

Вчення К.Маркса про норму прибутку багато в чому співпадає з положеннями Д.Рікардо. Маркс показує, що під впливом конкуренції відбувається відтік капіталу з однієї галузі і надходження його в іншу галузь, що сприяє тенденції норми прибутку до зниження і утворення середньої норми прибутку.

На думку К.Маркса заробітна плата при капіталізмі є перетвореною формою вартості і ціни робочої сили. Як і всякий товар, вона має споживчу вартість і вартість. Споживча вартість робочої сили полягає в її змозі створювати додаткову вартість, а вартість робочої сили складається із вартості його засобів існування і утримання родини. На поверхні явищ вартість і ціна робочої сили набувають вигляду вартості і ціни праці. Стає непомітним поділ робочого дня на необхідний і додатковий, на оплачувану і неоплачувану працю. Капіталіст створює видимість ніби праця повністю оплачена. Маркс в своїй роботі доводить, що це не так і розкриває приховану сутність капіталу.

В розділі 7 першого тому К.Маркс показав, що специфіка капіталістичних умов виробництва є наслідком процесу відтворення капіталу. Він довів, що виробництво повинно бути безперервним процесом і проаналізував два типи відтворення – просте і розширене. При розширеному відтворенні лише частина додаткової вартості використовується капіталістом як дохід. Другу частину він перетворює на капітал і сприяє розширенню виробництва.

Аналізуючи процес відтворення капіталу, К.Маркс дав ґрунтовну критику теорії економічних криз, викликаних недоспоживанням і недостатністю споживчого попиту.

Сутність кругообігу і обігу капіталу К.Маркс висвітлив у другому томі своєї ґрунтовної праці. На його думку, кругообіг капіталу – це послідовне перетворення капіталу із однієї форми в іншу, або рух, що охоплює три стадії. Кругобіг капіталу, взятий не як окремий акт, а як процес що постійно відновлюється, він назвав обігом капіталу і визначив його швидкість.

Теорія ренти в “Капіталі” майже аналогічна теорії ренти Д.Рікардо. К.Маркс вперше ввів поняття “абсолютної ренти”, існування якої пов’язував з низькою

органічною будовою капіталу у сільському господарстві та існуванням приватної власності на землю

Володимир Ілліч Ленін (Ульянов) (1870 – 1924) розробив загальні питання теорії капіталізму, показав особливості капіталістичних відносин в Росії і доповнив теорію соціалізму. Повне зібрання творів В.І.Леніна становить 55 томів. Основні економічні роботи: “Розвиток капіталізму в Росії” (1899), “ До характеристики економічного романтизму” (1897), “Аграрне питання і “критики” Маркса” (1901), “Імперіалізм, як вища стадія капіталізму “ (1916), “ Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися” (1917), “ Про значення золота тепер і після остаточної перемоги соціалізму” (1921), “Про кооперацію” (1923) та ін.

В роботі “З приводу так званого питання про ринки” (1893) Ленін показав помилковість уявлень про те, що в Росії не існує внутрішній ринок. Він довів, що процес відтворення супроводжується подальшим розвитком внутрішнього ринку і характеризує розвиток капіталізму. Ленін намалював схеми розширеного відтворення з врахуванням технічного прогресу і росту органічної будови капіталу. Він обґрунтував сутність об’єктивного економічного закону переважного росту першого підрозділу суспільного виробництва за умов розвиненого машинного виробництва.

Ленін довів, що зростання органічної будови капіталу знаходить свій вираз в не рівному розвитку двох підрозділів: виробництво засобів виробництва зростає швидше, ніж виробництво предметів споживання. І тому зростання внутрішнього ринку відбувається не за рахунок особистого споживання, а за рахунок виробничого споживання. На відміну від тверджень народників, що у Росії немає можливостей для капіталістичного розвитку через обмеженість особистого споживання, Ленін обґрунтував наявність цих можливостей і довів, що країна вже розвивається капіталістичним шляхом.

В роботі “Розвиток капіталізму в Росії” Ленін дав визначення ринку як економічної категорії, як сукупність актів купівлі і продажу. Він показав, що розвиток ринку залежить від рівня розподілу праці у суспільстві і відбувається за двома напрямками: 1) зростання засобів виробництва і його розширення; 2) зростання попиту на предмети споживання. Ленін дослідив розвиток капіталістичних відносин в промисловості і аграрному секторі. Він проаналізував аграрну революцію в Росії, розкрив сутність барщинної системи, відріткової ренти, викупних платежів, кабальної оренди землі та ін.

В роботі “Аграрне питання і “критики” Маркса” Ленін виступив з критикою закону “падаючої родючості ґрунтів”, розкрив суть утворення капіталістичної земельної ренти і два види монополії на землю – як на об’єкт господарювання та об’єкт приватної власності. Він розробив теоретичні основи націоналізації землі, обґрунтував вчення про два шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві і показав, що аграрне питання – го–овне в економічному розвитку Росії.

Найважливішою роботою В.І.Леніна при аналізі капіталістичних відносин стала робота “Імперіалізм як вища стадія капіталізму”. В ній він побудував свій аналіз імперіалізму на узагальненні історичного матеріалу і тих змін, що відбулися в розвитку капіталізму наприкінці століття. Ленін прийшов до висновку, що імперіалізм був неминучою стадією розвитку капіталізму і мав такі ознаки: 1) концентрація виробництва і капіталу привела до утворення монополій і системи їх

панування у капіталістичній економіці; 2) злиття банківського капіталу з промисловим створило фінансову олігархію і панування фінансового капіталу; 3) вивіз капіталу за кордон набув більшого значення, ніж вивіз товарів; 4) відбувся економічний поділ світу монополіями чи їх групами; 5) завершився територіальний поділ світу і почалася боротьба за його переділ.

Ленін вважав, що сучасна йому епоха – це епоха загострень протиріч капіталізму і підготовки соціалістичної революції. В своїй теорії соціалізму він доводив, що соціалізм ґрунтується на державно-монополістичній структурі, яка служить на користь всьому народові. Створюючи вчення про соціалізм, він розглядав питання співвідношення економіки і політики, наголошуючи, що політика є концентрованим виразом економіки.

Велике значення для розуміння сутності і необхідності перехідного періоду від капіталізму до соціалізму має вивчення робіт “Про ліве хлоп’ятство і дрібнобуржуазність” та “Економіка та політика в епоху диктатури пролетаріату”. В них Ленін звертає особливу увагу на характеристики основних економічних укладів і класів, на економічну політику диктатури пролетаріату.

Серед ленінських робіт присвячених розробці питань побудови соціалізму можна відзначити такі як: “Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися”, “Чи утримають більшовики державну владу”, “Про значення золота тепер і після остаточної перемоги соціалізму” та ін. В них Ленін обґрунтував необхідність націоналізації банків і створення єдиного державного банку, націоналізації синдикатів, землі, крупної промисловості і сільського господарства. Він виступав за їх орієнтацію на новітні досягнення науково-технічного прогресу.

В роботі “Про кооперацію” Ленін розкрив переваги кооперації при перетворенні дрібних господарств у великі, розглянув кооперацію як форму державного капіталізму і як соціалістичну форму господарства. Він дав ґрунтовний аналіз загальнонародної та кооперативної форм власності.

Ленін відхилив спроби М.І.Бухаріна і Л.Д.Троцького ліквідувати теоретичну економічну науку, показав необхідність політичної економії у будь-якому суспільстві.

Велику увагу Ленін приділяв розробці питань соціалістичного планування. У нього планомірністю є пропорційність економіки, що свідомо підтримується державою. В роботах “Нарис плану науково-технічних робіт”, “Про єдиний господарський план”, “Чергові завдання Радянської влади” Ленін розробляв питання про співвідношення поточного і перспективного планування, про організацію обліку і контролю, про організацію праці та соціалістичне змагання.

Роботи В.І.Леніна містять значний теоретичний і практичний матеріал і мають велике значення для історії економічних вчень.

3. Маржиналізм як переосмислення цінностей класичної політекономії.

Австрійська неокласична школа виникла у 70-х рр. ХІХ ст. В цей період найбільш розвинені країни ввійшли в період промислового капіталізму і вільної конкуренції. Потужний розвиток ринкових відносин як всередині країн, так і між ними, поглиблення процесу розподілу праці, загострило увагу дослідників до ціноутворення, ролі грошей, законів поведінки суб’єктів ринку та ін. Ці проблеми стали основним об’єктом досліджень неокласиків.

В цей період відбувалася також своєрідна криза класичної школи: в Німеччині набувала розвитку історична школа і розповсюджувався марксизм. Тому не менш суттєвою причиною виникнення неокласичної школи можна вважати бажання вчених-економістів знайти вихід із кризи економічної теорії, відкрити нові перспективи економічного розвитку.

Прихильників неокласичної школи об'єднує уявлення про те, що ринкова економіка буде функціонувати найкращим чином, якщо надати кожному із її суб'єктів максимальну економічну свободу. В цьому відношенні неокласики – прямі послідовники А.Сміта. Як і представники класичної школи вони захищають традиційні цінності капіталістичної економіки, висуваючи на перший план свободу підприємництва. Центром дослідження неокласиків стає окрема фірма і окремих споживач, проблеми максимізації прибутку і мінімізації витрат, тобто те, що зараз прийнято називати “мікроекономікою”.

Найбільш яскравами представниками австрійської школи стали професори Віденського університету **Карл Менгер** (1840-1921), **Ойкен Бем-Баверк** (1851-1914) і **Фрідріх Візер** (1851-1926). Ці вчені заснували в економічній теорії течію, яка отримала назву “маржиналізм” (граничний). Її основні положення настільки відрізнялись від положень класичної школи, що отримали назву “маржиналістської революції”.

На відміну від класичної школи, яка визначала цінність товару кількістю вкладеної в нього праці, представники австрійської школи визначили цінність товару двома шляхами: суб'єктивним – оцінка корисності блага окремим споживачем і об'єктивним – формування цінності на ринку при зіткненні багатьох суб'єктивних оцінок. Причому корисність кожної наступної одиниці блага не залишається незмінною. Все питання в тому, чи здатні ці блага приносити людям задоволення потреб.

К.Менгер першим сформулював теорію граничної корисності і спробував виявити залежність корисності від рідкості предметів споживання. Він стверджував, що гранична корисність блага визначається двома факторами: інтенсивністю індивідуальної потреби і рідкістю споживчого блага. Виходячи з цього, К.Менгер робив висновок, що чим вище інтенсивність потреби, тим вища оцінка індивідом даного блага, а значить, і гранична оцінка останнього і навпаки. Якщо об'єм запасу блага збільшується, то при фіксованій інтенсивності потреби гранична корисність блага зменшується, і навпаки.

В умовах ринку з фіксованою величиною пропозиції товару цінність того чи іншого товару ставиться в залежність від попиту, а попит змінюється в залежності від граничної корисності блага. Завдяки цьому положенню К.Менгер сформулював принцип спадної корисності: вартість однорідного блага визначається тією найменшою вартістю, яку має остання одиниця запасу. Якщо перші одиниці блага задовольняють життєво важливі потреби індивіда, то остання одиниця блага із наявного запасу задовольняє найменш важливу потребу. Ця гранична одиниця (корисність) і визначає дійсну вартість попередніх одиниць.

К.Менгер розробив принцип граничної корисності для індивідуального споживання в натуральному, ізольованому господарстві (так званий принцип робінзонади). Його схема діяла в умовах існування сукупності натуральних господарств, які обмінюються надлишками продукції, тому спроба К.Менгера

використати принцип граничної корисності в дослідженні товарного виробництва виявилась безуспішною.

Деяко відмінну концепцію ціноутворення сформулював Ойкен Бем-Баверк. Щоб подолати протиріччя позиції К. Менгера, він став розрізняти суб'єктивну і об'єктивну вартість. Суб'єктивна вартість являє собою особисту оцінку товару споживачем і продавцем. Причому максимальна межа змін ринкової ціни товару залежить від суб'єктивної оцінки його корисності споживачем. Перейти за відповідну межу вона не може, так як покупець тим самим погіршить свій добробут, що суперечить принципу раціональної поведінки господарюючого суб'єкту. Нижня мінімальна межа ціни залежить від суб'єктивної оцінки корисності даного товару продавцем. Таким чином, ринкова ціна товару буде коливатися в межах максимальної і мінімальної і в результаті встановиться в ході зіткнення і примирення інтересів обох сторін. Об'єктивна цінність, по Бем-Баверку – це мінові пропорції, ціни, які формуються в ході конкуренції на ринку. Дана категорія поставила необхідність пояснення механізму співставлення цін в грошовому виразі. Тому Бем-Баверк вводить термін граничної корисності грошей, який порівнюється із сумою граничних корисностей товарів, які індивідуум може придбати на останню одиницю свого грошового доходу.

Основною помилкою теоретичних побудов австрійської школи при визначенні цінності було абстрагування від виробництва, але вони змушені були досліджувати витрати виробництва, які враховуються кожним підприємцем. Тому виникла теорія продуктивних благ, представлена в роботах Фрідріха Візера. В них здійснюється спроба психологізувати витрати виробництва, пояснюючи їх з позицій своєрідної корисності. На думку Ф. Візера, всі блага можна розділити на споживчі і виробничі. Індивідууми не здатні оцінити корисність далеких від них виробничих благ (факторів виробництва), відповідно їх ціни визначаються не прямо, а опосередковано, через граничні корисності споживчих благ. Виходячи з цього впливало, що не витрати виробництва надавали цінність товарам, а навпаки, витрати виробництва набували цінності від своїх товарів.

Австрійська школа і зокрема теорія граничної корисності неодноразово піддавалися критиці за крайній суб'єктивізм і непослідовність. Багато із цих зауважень були справедливими. Але разом з тим принцип граничної корисності став відправною точкою для подальшої розробки положень і категорій концепції “граничних величин”. Врахування граничних величин націлює на мінімізацію витрат і одержання максимальних корисностей в економіці.

Англійська неокласична школа виникла на початку ХХ ст. Цей період характеризувався зростанням концентрації і монополізації капіталістичного виробництва, суттєвими змінами в умовах функціонування підприємств. На ці зміни відреагували економісти. Теорія англійської (кембріджської) школи представлена дослідженнями А. Маршалла, А. Пігу, Ф. Еджворта.

Найбільший внесок в економічну теорію зробив професор Кембріджського університету **Альфред Маршалл** (1842-1924). Основні роботи: “Економіка промисловості” (1889), “Промисловість і торгівля” (1919), “Гроші і торгівля” (1923), “Принципи політичної економії” (1890). Остання робота дала початок новому напрямку в економічній науці, який пізніше отримав назву неокласичного синтезу.

А.Маршалл в цілому сприймав методологічну систему маржиналізму, особливо деїдеологізований підхід до економіки і її позісторичне розуміння. В той же час він обґрунтовано критикував австрійську школу за крайній суб'єктивізм у визначенні цінності товару. Одночасно він виступав противником трудової теорії вартості, яка доводила домінування витрат виробництва в ціноутворенні. Внаслідок цього Маршалл відмовився від методу причинно-наслідкових залежностей одних явищ від інших. Так виник аналітичний метод Маршалла, пізніше названий теорією часткової рівноваги. Відповідно до цієї теорії, в кожній окремій ситуації дослідник повинен приймати постійними всі елементи, крім одного, аналізуючи зміни останнього. Завдяки А.Маршаллу почали широко використовувати математичні методи вивчення функціональних співвідношень між економічними явищами. Основне місце в теорії А.Маршалла і його школи займає ринковий механізм формування цін. Вихідним пунктом став постулат: ні попит, ні пропозиція не мають пріоритету з точки зору визначення цін, а являються рівноправними елементами механізму ринкового ціноутворення. Маршалл ввів поняття ціна рівноваги, або та максимальна ціна, яку готовий заплатити споживач (виходячи із суб'єктивної оцінки корисності товару), і одночасно та мінімальна ціна, по якій виробник згоден продати товар (виходячи із рівня витрат на його виробництво). Дана модель ринкової взаємодії попиту і пропозиції змінюється в залежності від тривалості досліджуємих часових періодів. Тому А.Маршалл ввів поняття миттєвої, короткострокової і довгострокової рівноваги.

Встановлюючи зв'язок між ціноутворенням і тривалістю часового періоду, Маршалл зробив висновок про різке збільшення впливу пропозиції і витрат виробництва на механізм ціноутворення. Аналіз фактору часу, проведений вченим, суттєво вплинув на розвиток економічної науки.

Великою заслугою А.Маршалла є концепція “еластичності попиту”, під якою розуміється функціональна залежність попиту від зміни цін. Якщо попит змінюється в разі зміни ціни, то він є еластичним, якщо ж зміна попиту на товар проходить в меншому ступені, ніж зміна ціни – попит нееластичний. Поняття “еластичності” в подальшому стало використовуватись не тільки при аналізі попиту і ціни, але й ціни і пропозиції, проценту і пропозиції капіталу, заробітної плати і наявної робочої сили.

Щоб деїдеологізувати економічну науку А.Маршалл замість назви “політична економія” використав новий термін “економікс”.

Таким чином, введені в науковий обіг кембріджською школою концепції ціни, попиту і пропозиції, витрат виробництва стали предметом подальшого вивчення і розвитку.

На початку ХХ ст. виникла американська неокласична школа, засновником якої був професор **Джон Бейтс Кларк** (1847-1938). Основні роботи: “Філософія багатства” (1886), “Розподіл багатства” (1889), “Проблеми монополії” (1901), “Основи економічної теорії” (1901) та ін. Основу його теорії становить дослідження проблем виробництва і розподілу на основі концепції продуктивності праці і капіталу. Всю економічну науку Дж.Б.Кларк розділив на три розділи: перший присвячений формулюванню “універсальних” законів економіки (закону граничної продуктивності, закону специфічної продуктивності і закону спадної

продуктивності); другий – повинен займатися аналізом економіки в статичному стані; третій – виявом економічних законів в динаміці.

В основу своєї теорії Дж.Б.Кларк поклав закон граничної продуктивності. На відміну від маржиналістів Австрії і Англії він стверджував, що оцінку блага дають не індивідууми, а групи покупців. Формулюючи закон “специфічної продуктивності”, Дж.Б.Кларк спирався на теорію послуг Ж.Б.Сея. Він вважав, що кожен власник фактору виробництва одержує свою частку доходу, яка створена належним йому фактором. Звідси робиться висновок, що несправедливе привласнення чужої власності і експлуатація відсутні. Дана модель характерна для статичного стану, де підприємницького прибутку не існує. В динамічному стані підприємницький прибуток виникає, так як підприємець виступає вже не в ролі організатора виробництва (за що одержує плату в статичному стані), а в ролі новатора, провідника технічного прогресу. В умовах динаміки підприємець добивається зменшення витрат на своєму підприємстві нижче середніх витрат, що і становить його підприємницький прибуток.

При незмінному розмірі капіталу кожний заново прийнятий робітник виробляє менше продукції, ніж прийнятий раніше. Продуктивність праці останнього робітника і оголошується “граничною продуктивністю”. Низька заробітна плата є еквівалентом “граничної продуктивності”. Аналогічно виводиться і закон “спадної продуктивності капіталу”: якщо при незмінній кількості робітників додається нова доза капіталу, то вона приносить менший дохід у порівнянні з попередньою. Концепція Кларка була спрямована проти теорії додаткової вартості К.Маркса.

Метод граничного аналізу Дж.Б.Кларк спробував перенести і на макроекономічне середовище, але його макроекономічна модель не могла претендувати на адекватне відображення економічної дійсності.

Таким чином, методологічні принципи, розроблені школами маржиналізму, стали дослідницьким інструментом більшості сучасних економічних теорій.

4. Лозанська школа. Концепція економічної рівноваги.

Провідним економістом-математиком XIX ст. вважається засновник лозаннської школи маржиналізму **Леон Вальрас** (1834-1910). Ідеї вченого знайшли відображення у працях: “Теорія грошей”(1886), “Нарис соціальної економії. Теорія розподілу суспільного багатства” (1896), “Нариси прикладної політичної економії. Теорія виробництва суспільного багатства”(1898) та ін. Вихідними положеннями теоретичної системи Л.Вальраса стали:

1. Систему економічних наук розділив на:

а) чисту економічну теорію (позитивну теорію ринкового господарства), яка досліджує мінову цінність та обмін за умов досконалої конкуренції;

б) прикладну економічну теорію (нормативну теорію розподілу), яка аналізує фундаментальні проблеми суспільного виробництва на базі того, що національне багатство має бути “добре збалансованим і справедливо розподіленим”;

в) соціальну економічну теорію, яка аналізує різноманітні способи і форми привласнення і розподілу суспільного багатства.

2. Вивів модель **загальної економічної рівноваги**, як “ідеалу” до якого прагне конкурентний ринок. Ця модель у математичній формі показує взаємозв’язок ринків товарів, послуг, факторів виробництва за умов вільної конкуренції. Вона є

статичною, схожою на одномоментний знімок національного господарства з заданими ресурсами, потребами і технологіями. Схематично ця модель показана на рис. 1.

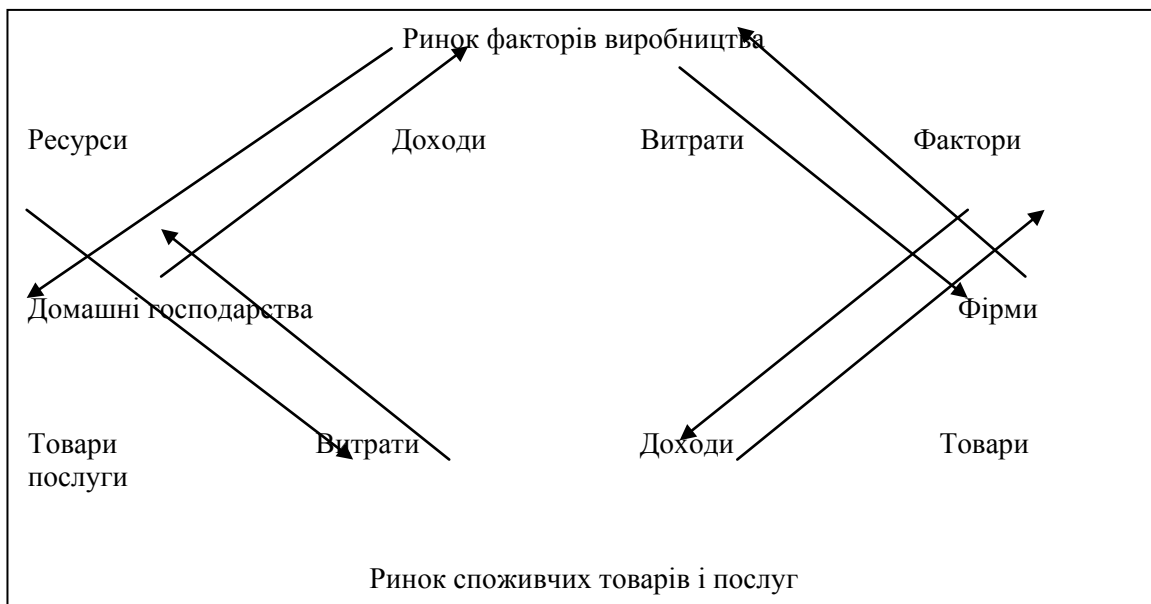

Рис. 1 Схематичне зображення моделі загальної ринкової рівноваги Л.Вальраса.

Весь економічний світ він розділив на дві великі групи: фірми і домашні господарства. Фірми виступають на ринку факторів як покупці і на ринку споживчих товарів як продавці. Домашні господарства – власники факторів виробництва – виступають у ролі їх продавців і водночас у ролі покупців споживчих товарів. Основні припущення моделі загальної ринкової рівноваги Л.Вальраса:

- а) кожен економічний агент прагне максимізувати власну вигоду;
- б) економіка функціонує як замкнена система взаємодії виробництва і споживання;
- в) передбачається існування ринку, досконало організованого з погляду конкуренції;
- г) ринковий попит є функцією граничної корисності, заданою певною кількістю товарів і послуг, які реалізуються на ринку;
- д) ринкова пропозиція задана функцією граничної продуктивності виробничих факторів;
- е) стан загальної ринкової рівноваги визначається трьома умовами, дві з яких відображають рівність пропорцій обміну, а третя характеризує рівновагу у сфері виробництва (1. На ринку виробничих послуг попит і пропозиція рівні, встановлюються постійні та стійкі ціни; 2. На ринку споживчих товарів і послуг попит і пропозиція рівні, реалізація здійснюється на основі постійних і стійких цін; 3. Ціни продажу товарів відповідають витратам на їх виробництво, виражених у продуктивних послугах). Зазначені умови Л.Вальрас відобразив за допомогою системи рівнянь. Рівновага є стійкою, тому що на ринку діють сили, які вирівнюють відхилення і відновлюють її. Проміжні “неправильні” ціни поступово виключаються. Цьому сприяє розвиток вільної конкуренції. Рівновага в економіці не зводиться до ринкової рівноваги, але вона може бути досягнена через ринковий механізм, через обмін. Основним інструментом у цьому механізмі є ціна.

Вирівнювання попиту і пропозиції відбувається через пошук взаємоприйнятних цін, які виступають у вигляді цін рівноваги. Рівновага цін встановлюється у точці рівноваги між корисністю товару і витратами на його виробництво. Для покупця ціна виступає як критерій оцінки корисності певного товару стосовно корисності інших товарів. Для продавця корисність ціни визначається співвідношенням виручки і витрат, необхідних для виробництва товару. **Рівновага на ринках факторів виробництва узгоджується з рівновагою на споживчих ринках.**

3.3 моделі Л.Вальраса впливають наступні висновки:

а) існує взаємозв'язок і взаємозумовленість цін: ціни на споживчі товари встановлюються у взаємозв'язку з цінами на фактори виробництва, ціни на робочу силу – з урахуванням і під впливом цін на продукти і т.д.

б) математично доводиться можливість існування рівноважних цін одночасно і на всіх ринках, до цієї рівноваги “прагне” ринкова економіка, але ідеал існує тільки у теорії.

в) пошук взаємоприйнятних цін відбувається на всіх ринках і в остаточному підсумку приводить до рівноваги попиту і пропозиції на всіх ринках.

Внесок Л.Вальраса в економічну науку значний. Йому ми завдячуємо концепцією економічної системи і теоретичним апаратом, який вперше в історії економіки охопив логіку взаємозв'язків кількісних економічних показників. Підкреслюючи вагомість теоретичних здобутків вченого, його наступники вказували на ряд обмежень, пов'язаних із статичністю моделі загальної економічної рівноваги, абстрагуванням від факторів економічного зростання, неврахування фактору часу і процесів циклічності економіки, ігнорування психології економічних агентів.

Продовжив традиції “лозаннської школи” маржиналізму видатний італійський представник неокласичної економічної теорії **Вільфредо Парето** (1848-1923). Теоретичні досягнення вченого розкриті в роботах “ Курс політичної економії” (1896-1897), “Підручнику політичної економії” (1906), “ Трактаті з загальної соціології” (1916)

Лекція № 8.

Тема: «Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)»

План.

1. Господарський розвиток України у другій половині XIX – на початку XX ст.
2. Українська економічна теорія наприкінці XIX – на початку XX ст.

1. Господарський розвиток України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Протягом XIX ст. в Україні відбувся промисловий переворот, який ознаменував завершення переходу від аграрної до індустріальної цивілізації. В цей період Східна Україна включала в себе Лівобережжя (Чернігівська і Полтавська губернії), Правобережжя (Київська, Подільська, Волинська губернії), Південну (степову) Україну (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії), Слобожанщину (Харківська губернія). Західна Україна включала в себе Галичину, Буковину і Закарпаття. У 1867 р. Галичина й Буковина відійшли до Австрії, а

Закарпаття залишилося у складі Угорщини. У Західній Україні панщину і кріпосні повинності скасував Закон від 17 квітня 1848 р., а в Східній Україні – Маніфест від 19 лютого 1861 р. Ці реформи відкривали певний простір для розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві, але за методами проведення вони були кріпосницькими і грабіжницькими. Розвиток ринкових відносин в сільському господарстві привів до перетворення землі на товар. Усього за 28 років (1877-1905 рр.) поміщики українських губерній продали більше 1/3 загальної площі землеволодінь.

У другій половині XIX ст. в Україні відбувалася спеціалізація окремих районів на товарному землеробстві: У Степовій Україні займалися вирощуванням льону-кудряшу та зернових, на Правобережжі – цукрових буряків, у Полтавській і Чернігівській губерніях – тютюну.

У зв'язку із формуванням фабрично-заводського виробництва в Україні відбулися суттєві зміни у розвитку промисловості. В Україні у 1869 р. було 3712 промислових підприємств, а в 1900 – 5301. Велику роль у становленні ринкового господарства відіграло будівництво залізниць. Протягом 1866-1879 рр. В Україні було побудовано більше 4800 км. залізниць, а в 1902 – 28804 км. Розвивався річковий транспорт і морський торговельний флот. Попит на мінеральне паливо сприяв зростанню вугільної промисловості Донбасу. У 1890 р. Донбас дав 68,9 % загальноросійського видобутку вугілля, не дивлячись на застарілу техніку. Механізація становила лише 0,5 %. Центр видобування залізної руди також знаходився в Україні. Видобуток руди за період з 1870 по 1900 р. зріс у 158 разів і становив 210 млн. пудів. На початку 70-х рр. XIX ст. у Південній Україні розпочалося будівництво металургійних заводів. У 1900 р. Україна виготовляла 52 % загальноросійської продукції чавуну. Машинобудування було відсталою галуззю і спеціалізувалося переважно на виробництві сільгосптехніки. Харчова промисловість була однією з найрозвинутіших галузей: поширювалося цукроваріння, збільшувалася борошномельна промисловість.

Піднесення фабрично-заводського виробництва сприяло появі промислового пролетаріату. За переписом 1879 р. в усіх галузях промисловості працювало 36,9 % українців і 33,4 % росіян. Умови праці і життя робітників були дуже важкими. Тривалість робочого дня становила від 13 до 18 годин на добу. Заробітна плата - від 8 до 147 руб. на місяць в залежності від галузі, кваліфікації та регіону.

Ринковий розвиток економіки привів до піднесення фінансово-кредитної системи та торгівлі. У 1860 р. в Україні діяли більше 20 відділень Державного банку, з 1885 р. – сім філій Дворянського і дев'ять філій Селянського банків. У 60-тих рр. XIX ст. почали виникати приватні акціонерні банки, міські комерційні банки, товариства взаємного кредиту та ін. У 1873 р. в Україні діяли 10 із 39 акціонерних банків. Зовнішня торгівля України базувалася переважно на експорті збіжжя (більше 50 % експорту). Три чверті зерна йшло до Великобританії, Німеччини і Голландії.

Західна Україна після реформи 1848 р. залишалася аграрним краєм. Наприкінці XIX ст. у сільському господарстві було зайнято 75 % населення. Переважала дрібнотоварна, хімічна і харчова промисловість. Розвиток промисловості на внутрішньому ринку вимагав будівництва доріг, але залізниця почала прокладатися тільки у 50-ті роки. Незважаючи на феодалні пережитки у

пореформені часи на західноукраїнських землях поступово стали панівними товарно-грошові відносини.

Кінець XIX ст. відзначився піднесенням промислового розвитку Російської імперії, в тому числі й України. Збільшення кількості промислових підприємств супроводжувалося посиленням концентрації виробництва, зрощуванням промислового капіталу з банківським в виникненні монополістичних об'єднань. Одним з таких об'єднань був цукровий синдикат. На заводах Бродського, Терещенка, Харитонського, Ярошинського і Бобринського вироблялося 60 % цукру всієї імперії. На початку XX ст. в Росії на підприємствах з числом понад 500 чол. Працювало 54 % усіх робітників, тоді як у США – тільки 33%. Велику роль у виникненні і розвитку монополій відіграли акціонерні товариства.

Ринкова економіка в Україні розвивалася циклічно. Криза 1900-1903 рр. і пізніша депресія, що тривала до 1909 р. змінилися промисловим піднесенням. Восени 1906 р. відбулася столипінська аграрна реформа, яка передбачала:

- руйнування громади і закріплення за господарем належної йому частки як особистої приватної власності;
- надання кредитної допомоги селянам через Селянський поземельний банк;
- переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу і Середньої Азії.

Реформа мала багато труднощів і дефіцит коштів. Протягом 1907-1915 рр. закріпили землю в індивідуальну власність 48 % селян на Правобережжі, 42% - на Півдні, 16,5 % - на Лівобережжі. Утворено 440 тис. хуторів.

Процеси, які відбувалися в економіці вплинули на формування економічної думки в Україні у визначений період.

2. Українська економічна теорія наприкінці XIX –на початку XX ст.

Економічна думка України формувалась у XIX ст. під впливом вчення А.Сміта, Д.Рікардо, К.Маркса, історичної школи Німеччини і маржиналізму. Це пояснювалось тим, що буржуазія України і Росії тільки зароджувалась і була прогресивною. Плідні економічні ідеї та наукові розробки того часу втілені у спадщині вчених-економістів як Східної України, що входила до складу Російської імперії, так і західноукраїнських земель, які перебували у складі Австрійської імперії. Науковими центрами Східної України були Харківський, Київський та Новоросійський (Одеський) університети, численні вищі учбові заклади та наукові товариства, а Західної України – Львівський та Чернівецький університети і Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка у Львові.

Українські економісти не копіювали вчення представників класичної школи, а розробляли власні ідеї стосовно проблем розвитку економіки країни.

Одним з перших представників класичної економічної школи України був професор Харківського університету **Тихон Степанов** (1795 – 1847). Основні роботи: “Про теорію і практику політичної економії”, “Про джерела багатства в політичній економії” та ін.

І хоч сам Т.Степанов виступав проти механічного перенесення теорії західних економістів на вітчизняний ґрунт, вирішальний вплив на його погляди мали ідеї А.Сміта та Д.Рікардо. Економічні ідеї Т.Степанова спрямовані проти кріпосного ладу, меркантилізму і соціальної несправедливості.

Велике значення вчений надавав методологічним проблемам політичної економії. Він одним з перших відокремив предмет дослідження політекономії від предметів дослідження політики і конкретних економічних наук.

У своїх наукових працях та лекційному курсі Т.Степанов розглядав такі важливі питання політекономії, як суть і джерела багатства, вплив природи на працю, продуктивні і непродуктивні класи, капітал і його нагромадження, співвідношення між виробництвом і споживанням, зарплата і рента, процент та ін.

Багатство, на його думку, створюється природою, працею і капіталом, а основним джерелом є праця. Всі класи мають однакові права на своє існування, тому справедливий розподіл багатства свідчить про досконалість і освідченість держави. Справедливого розподілу можна досягти за допомогою системи податків.

Під капіталом Т.Степанов розумів засоби виробництва і показав, що прибуток капіталіста створюється найманою працею робітників. Він підтримував положення Д.Рікардо про залежність прибутку від рівня заробітної плати.

Т.Степанов одним з перших економістів правильно зрозумів мету капіталістичного виробництва – прагнення до збагачення. При розгляді проблеми розвитку продуктивних сил як основи зростання багатства він одним з перших в Росії та Україні назвав погляди Т.Мальтуса на проблему народонаселення реакційними. Т.Степанов висловив думку про те, що мальтузіанство загрожує майбутньому людства, а розвиток науки і виробництва безмежний, тому людство знайде шляхи запобігання голоду.

Т.Степанов був одним з тих дослідників, хто глибоко розумів суспільні процеси в Україні.

Відомим представником української економічної думки в роки реформи був професор Київського університету **Іван Вернадський** (1821-1884). Основні роботи: “Курс політичної економії”, “Нариси політичної економії”, “Критико-історичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до початку XIX ст.” та ін.

Свої економічні погляди І.Вернадський найповніше виклав, будучи редактором журналу “Экономический указатель”. Він також знаходився під впливом економічних поглядів А.Сміта і Д.Рікардо, був прихильником об’єктивних економічних законів. Предметом дослідження політекономії вчений вважав тільки капіталістичне виробництво, бо в інших ладах існував не економічний примус до праці. На його думку, єдиним джерелом багатства є праця. Він вказував на різницю між вартістю і споживчою вартістю.

І.Вернадський намагався довести переваги великої промисловості над дрібною. Виступав проти соціалізму, бо вважав, що соціалізм виникає тільки у відсталих формаціях, схильних до общинності.

І.Вернадський критично проаналізував історію економічних вчень Італії, починаючи з XVI і до XIX ст. Завдяки цим дослідженням він відомий на Заході.

Особливе місце у розвитку демократичної думки в Україні посідає **Михайло Драгоманов** (1841-1895). Значне місце в його науково-публіцистичній діяльності займають економічні питання. Реформу 1861 р. М.Драгоманов розглядав як позитивний акт, але зазначав, що вона була проведена в інтересах поміщиків, капіталістів і самодержавства, а селяни отримали волю без землі. Це призвело до

погіршення становища селянства, тому що до феодальних форм експлуатації додалися ще й капіталістичні.

На відміну від народників, М.Драгоманов не заперечував капіталістичного розвитку в Росії. Він проаналізував позитивні (розвиток продуктивних сил, прискорення технічного прогресу) і негативні наслідки капіталізму (наявність криз і безробіття). З метою покращення становища робітників М.Драгоманов пропонував розповсюджувати освіту серед них, домагатися збільшення зарплати і поліпшення умов праці, а головне – знищити приватну власність.

Майбутнє суспільство М.Драгоманов уявляв як громадіство, при якому всі фабрики і заводи будуть належать робітничим громадам, а земля і продукти праці селян – селянським громадам. Перехід до нового ладу він мислив як еволюційний, хоч і не відкидав можливості революційних змін. Разом з тим М.Драгоманов був противником марксистської теорії класової боротьби, соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Соціалізм він вважав справою далекого майбутнього. Першочерговим завданням соціалістів (до яких відносив і себе) М.Драгоманов вважав завоювання політичних свобод, а на їх основі – проведення соціально-економічних реформ.

Одним з представників революційно-демократичного напрямку суспільної думки був **Сергій Подолинський** (1850-1891) – випускник Київського університету, активний діяч Київської громади. Основні роботи: “Праця людини і її відношення до розподілу енергії”, “Парова машина” та ін.

С.Подолинський був прихильником марксизму, намагався творчо пристосувати його до вивчення економічного розвитку України. На відміну від народників він показав наявність капіталістичного ладу в Росії і Україні. Беручи за основу вчення К.Маркса про три стадії розвитку капіталізму в промисловості, С.Подолинський писав, що капіталізм в Україні теж пройшов ці стадії: ремесло, мануфактура, фабрика.

В своїх роботах С.Подолинський намагався в популярній формі пояснити трудящим суть вчення К.Маркса, зосередивши аналіз на категоріях капіталу, необхідного і додаткового робочого часу, додаткової вартості. Найкращим суспільним ладом він вважав соціалізм, перехід до якого повинен здійснитися шляхом революції на чолі з селянством.

Як фахівець природничих наук, С.Подолинський, виходячи з питання про єдність сили та кількісну незмінність енергії, писав, що на розподіл енергії Всесвіту впливає праця людей, яка може викликати в ньому такі зміни, які б дали змогу використати найбільшу частину сил природи для задоволення людських потреб. С.Подолинський зробив геніальне відкриття щодо збереження енергії, давши науково-природниче тлумачення процесу праці. Це отримало назву “закону Подолинського”.

Видатним економістом свого часу був **Іван Франко** (1856-1916). Основні економічні роботи: “Доповнення до “Основ суспільної економії”, “Робітники і трудівники”, “Розмова про гроші і скарби” та ін.

З середини 70-х рр. XIX ст. І.Франко почав вивчати твори К.Маркса і Ф.Енгельса і навіть вперше переклав на українську мову окремі глави “Капіталу” К.Маркса та “Анти-Дюрінг” Ф.Енгельса.

І.Франко вважав, що політична економія посідає одне з центральних місць в системі загальноосвітніх наук. Деякий час він викладав політекономію в гуртках самоосвіти львівських робітників, а пізніше навіть планував написати підручник з політекономії для широких верств населення з метою пояснення вчення К.Маркса.

Значний внесок зробив І.Франко в розробку української політекономічної термінології, адже до нього в Україні були поширені переважно російські, польські та німецькі терміни.

Під впливом К.Маркса І.Франко писав, що “політекономія – наука абстрактна, предметом дослідження якої є не лише економічні закони теперішньої суспільності, а й загальні закони людської праці”. Він визнавав минулий характер капіталістичного ладу, найкращим ладом вважав соціалізм, перехід до якого повинен відбутися не шляхом революції, а еволюційним шляхом – прогресивних реформ.

І.Франко у марксизмі знаходив аргументи для обґрунтування власної оригінальної економічної програми українського народу. Як і Маркс, він вважав, що економічні відносини є справжнім двигуном суспільного розвитку, але всупереч марксизму поряд із визнанням вирішальної ролі матеріальних, економічних умов, І.Франко величезного значення в суспільному розвитку надавав ролі ідей, освіти і культури. В цілому його погляди на класову структуру суспільства були близькими до марксизму, але він своєрідно розумів природу робітничого класу і селянства. І.Франко підходив до класового поділу суспільства з точки зору виділення тих класів, що виробляють матеріальні блага і тих, що їх споживають. Тому під терміном “робітник” він об’єднав робітників, селян, дрібних підприємців і демократично настроєну інтелігенцію (тих, хто “працював в поті чола”).

Серед аграрних питань велику увагу І.Франко приділяв поясненню суті і виду ренти, а також проблемі ліквідації приватної власності на землю.

Розвиток економічної думки в Україні на початку ХХ ст. характеризувався багатством ідей і різноманітністю течій. Увага економістів зосереджувалась на проблемах подолання економічної відсталості країни, індустріалізації виробництва, впровадження науково-технічних досягнень, історико-економічних дослідженнях, статистиці, кооперації, фінансах і кредиту, обліку.

Історію російської і української економічної думки цього періоду не можна уявити без наукового доробку таких вчених як М.Туган-Барановського, Є.Слуцького, П.Лященка, О.Русова, В.Варзара, О.Шлікевича, В.Косинського, М.Птухи, П.Струве та ін. Характеризуючи основні напрями розвитку економічної теорії на початку ХХ ст. М.Туган-Барановський вважав, що увага економістів дедалі більше переноситься на дослідження соціальних явищ, породжуваних капіталізмом. Тому політекономія розпалася на три напрями: перший представлений захисниками не регульованого товарно-господарського ладу, другий – прихильниками соціалізму (як антиподу першого), третій – вченими, які вважали, що необхідно зберегти товарно-господарський лад, пом’якшуючи за допомогою держави соціальні проблеми.

Перший напрям був представлений класичною школою, на зміну якій прийшов маржиналізм, започаткований у 70-х рр. ХІХ ст. К.Менгером. В Україні його ідеї розвивали Д.Піхно, М.Туган-Барановський, Р.Орженцький, О.Білімович, Є.Слуцький.

М.Туган-Барановський вже в першій своїй роботі “Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності” дослідив теорію австрійської та математичної шкіл. Він намагався поєднати трудову теорію вартості з теорією граничної корисності. У праці “Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму” (1905) вчений писав, що “школа Менгера вперше дала вичерпне пояснення механізму оцінки, вияснила психологічні процеси, результатом яких є ціна”. М.Туган-Барановський обґрунтував положення про те, що теорія граничної корисності, якщо її правильно зрозуміти, є несподіваним підтвердженням теорії трудової цінності, і протистояння цих теорій ґрунтується на різних підходах до проблем цінності – об’єктивному у Рікардо і Маркса та суб’єктивному у Менгера. Вчений сформулював теорему цінності, згідно з якою граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їх трудовим вартостям. Ця ідея М.Туган-Барановського була дуже плідною, підносила його праці на рівень найновіших здобутків економічної науки.

Одним з найяскравіших представників маржиналізму в Україні був Р. Орженцький. У працях “Поняття про економічні явища” (1903) та “Основні закони цінності та їх практичне застосування” (1904) вчений творчо проаналізував ідеї Ф.Візера та О.Бем-Баверка. Він ввів до наукової термінології поняття об’єктивної оцінки, максимальної та мінімальної ціни, поділ благ на споживчі та продуктивні.

Основні теоретичні позиції австрійської школи, їх розвиток і поглиблення були опрацьовані в роботі професора Київського університету О.Білімовича “До питання про оцінку господарських благ” (1914). На відміну від представників австрійської школи він заперечував можливість вимірювання таких суб’єктивних величин, як інтенсивність потреб, корисність та суб’єктивна цінність речей ін.

Математичний напрям в українській економічній думці був розвинений професором Київського комерційного інституту Є.Слуцьким. Ще навчаючись в університеті, він написав працю “Теорія граничної корисності”, за яку отримав золоту медаль. У роботі “До збалансованого бюджету споживача” (1915) Є.Слуцький визначив принципово нові підходи до проблеми зв’язку між ціною, попитом та функцією корисності. Послідовний прихильник маржиналізму, він, проте, не поділяв поглядів О.Бем-Баверка, А.Маршалла та ін. на можливість встановлення величини граничної корисності. Є.Слуцький вважав, що необхідно звільнити функцію граничної корисності від чисто суб’єктивного пояснення. Він використав категорію відання переваг споживачем, з якої виходила можливість її кількісного аналізу. Ідеї, викладені в цій роботі, вважаються в сучасній економічній літературі основними у розвитку теорії поведінки споживача – важливій теорії економетрики.

Другий напрям в українській економічній думці представлений прихильниками марксизму. У поширенні марксистського вчення, подоланні на його основі народницьких ідей щодо можливості обминути капіталістичну стадію розвитку суспільства вагомий внесок зробили такі вчені як П.Струве, С.Булгаков, М.Бердяєв та ін.

Видатний вчений-економіст, палкий прихильник соціалістичної ідеї М.Туган-Барановський, якого Г.Плеханов відносив до “академічних марксистів”, писав в 1899 р.: “Моє глибоке переконання в тому, що підтримати марксизм можна

тільки його критикою та подальшим розвитком”. Аналогічне своє ставлення до марксизму сформулював у тому ж році П.Струве. Ці погляди вплинули на економічні ідеї Б.Кистяківського, С.Булгакова, П.Лебедева. При деякій відмінності теоретико-методологічних підходів у творчості українських економістів перегляд ними теорії марксизму мав багато спільного. Усі вони вважали, що трудова теорія цінності, зарплати, прибутку ренти, уявлення про класову структуру суспільства одержали в марксизмі таке пояснення, що дозволило перетворити їх в теорію наукового соціалізму. Позитивною рисою марксизму, порівняно з класичною школою, на їх думку, було застосування К.Марксом історичного методу дослідження. М.Туган-Барановський вважав центральною і найсильнішою ідеєю марксизму вчення про концентрацію і централізацію суспільного виробництва.

Українські економісти також заперечували значення марксистської теорії ренти та ідею націоналізації землі. Вони вірили в стійкість трудового селянського господарства.

Найзмістовнішу оцінку марксизму дав М.Туган-Барановський, який присвятив дослідженню сутності марксизму ряд ґрунтовних праць, зокрема, “Теоретичні основи марксизму” (1905), “Сучасний соціалізм у своєму історичному розвитку” (1906), “Суспільно-економічні ідеали нашого часу” (1913) та ін. Спочатку він був прихильником К.Маркса, але згодом висловив низку критичних зауважень, щодо марксистської теорії.

Третій напрям української економічної думки – соціально-економічний був найвпливовішим на початку ХХ ст. Серед його прихильників слід відзначити таких відомих економістів як Т.Осадчий, О.Русов, В.Левитський, П.Лященко та ін. Всі вони прагнули пояснити економічні явища з точки зору їх соціальної та історичної обумовленості. Загальнолюдська етика, право, мораль розглядалися ними як важливі критерії об’єктивності науки. Теоретичні уподобання цих економістів різні – серед них були прихильники як класичної школи, так і німецької історичної, ті, хто поділяв ідеї марксизму, і ті, хто їх заперечував. Але всіх економістів цього напрямку об’єднував соціально-економічний метод дослідження.

Лекція № 9.

Тема: «Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина ХХ ст.)»

План.

1. Стабілізація господарства після першої світової війни.
2. Світова економічна криза 1929 – 1933 рр.
3. Теоретична концепція Дж.М.Кейнса.
4. Неокейнсіанство: причини виникнення та характеристика.
5. Посткейнсіанство та його сучасні проблеми.

1. Стабілізація господарства після першої світової війни.

Під час першої світової війни (1914-1918 рр.) світове господарство зазнало великих втрат: 10 млн. людей вбитими, 20 млн. – скалічених, зруйновані міста, села, фабрики, дороги. Економіка Німеччина, яка за розвитком до війни посідала друге

місце після США, вийшла в стан кризи. Обсяг виробництва порівняно з 1913 р. скоротився вдвічі, значно зріс державний борг, розпочалася гіперінфляція і голод. Німеччина програла війну, капітулюючи перед державами Антанти.

США вступили у війну тільки у 1917 р. Інтенсивний розвиток торгівлі дозволив країні втричі збільшити виробництво промислової продукції, зріс експорт сільгоспсировини та продовольства. Наприкінці війни у США сконцентрувалася половина золотого запасу світу. Видобуток вугілля становив $\frac{1}{2}$, нафти $\frac{2}{3}$, виплавка чавуну і сталі – $\frac{3}{5}$, випуск автомобілів – 85 % світового виробництва. Країна сплатила державний борг і сама стала кредитором багатьох країн світу на суму 15 млрд.дол. У роки війни посилювався процес концентрації виробництва і банківської справи.

Великобританія, хоч і вийшла з війни переможницею, втратила свої ведучі позиції в економічному розвитку. Обсяг національного багатства країни зменшився на третину, державний борг зріс в 13 разів (тільки США він становив 4 млрд. дол.). Великобританія втратила $\frac{2}{3}$ торгового флоту, вдвічі зменшився експорт і відповідно зріс імпорт. Але країна у Німеччині і Туреччині збільшила свої колонії і намагалася за рахунок німецької воєнної контрибуції компенсувати собі економічні втрати.

Франція теж була країною-переможницею. Її втрати були ще більшими: знищено 10% працездатного населення, 13 найрозвинутіших департаментів країни зруйновано, втрата стабільності французької валюти. Під час війни Франція вклала кошти в індустріалізацію південих департаментів, які були відсталими.

Японія, як член Антанти, під час першої світової війни зміцнила своє економічне становище: подвоїла промислове виробництво, впровадила новітні технології, втричі збільшила експорт, посіла третє місце у світі у судобудуванні. Сільське господарство Японії відстало за темпами розвитку від промисловості.

США зуміли подолати наслідки першої світової війни уже в 1920 р., а Великобританія, Франція і Німеччина домоглися відносної стабілізації тільки у 1924 р.

2. Світова економічна криза 1929 – 1933 рр.

У 1929 – 1933 рр. відбулася найбільша світова економічна криза. Вона привела до значного скорочення промислового виробництва майже всіх держав. Розпочалася вона з падіння цін на акції в США восени 1929 р. Далі поширилася на країни Латинської Америки, Західної Європи, Азії і Африки. Криза охопила насамперед важку промисловість. За роки Великої депресії у США збанкрутіло 5760 банків, 1 млн. фермерів, роззорилися 130 тис. фірм і 19 залізничних компаній, майже 17 млн. людей втратили роботу. Промисловість США була відкинута назад до рівня 1911 р.

Зовнішньою причиною кризи стало перевиробництво товарів. Щоб стримати падіння цін товари знищували. Внутрішньою причиною стала відсутність контролю з боку держави за промисловим і сільськогосподарським виробництвом.

Дії уряду США на чолі з Г.К.Гувером поглибили економічну кризу. Відмова від державного регулювання, заборона державної допомоги безробітним привели до масових страйків, “голодних” походів безробітних на Вашингтон. Економічне та соціальне становище в країні стало критичним. Антикризову програму розпочав у 1932 р. президент Ф.Д.Рузвельт. “Новий курс” Рузвельта передбачав зменшення

виробництва товарів, стабілізацію цін, ліквідацію безробітних за рахунок повної зайнятості працездатного населення. За допомогою позик і державних субсидій були оздоровлені фінансово-кредитна система і промислові підприємства. Вперше в історії держава прийняла Закон про відновлення національної промисловості та Закон про регулювання сільського господарства. Промислові підприємства погоджувалися на обмежений випуск своєї продукції. Усі галузі промисловості були поділені на 17 груп. Вони прийняли “кодекс чесної конкуренції”, згідно з яким партнери встановлювали розміри виробництва, ринки збуту, ціну, рівень заробітної плати. Фермери за зменшення обсягів виробництва отримували від держави відповідну компенсацію. Уряд на чолі з Рузвельтом ліквідував безробіття за рахунок збільшення будівництва доріг, мостів, автострад, державних споруд. Була введена мінімальна заробітна плата і фінансова допомога безробітним. Все це допомогло США уже в 1934 р. подолати наслідки Великої депресії.

У Великобританії економічна криза почалася наприкінці 1929 р. Хоч її наслідки не були такими катастрофічними, як у США, однак економіка країни сильно постраждала. У 1932 р. промислове виробництво скоротилося на 25% порівняно з 1929 р., виплавлення чавуну – на 53%, ціни на сільгосппродукцію впали на 34%. Занепад економіки Великобританії продовжувався до 1933 р. Англійський уряд почав вживати заходи стабілізації: підтримував встановлення єдиних галузевих цін на товари, сприяв концентрації виробництва, відмовився від неконтрольованої політики іноземних інвестицій, ліквідував золотий стандарт фунта стерлінгів, підвищив ввізне мито. Англійські колонії, країни Скандинавії, Португалія, Голландія, Бразилія, Аргентина, які входили до “стерлінгового блоку” допомогли Великобританії вийти з економічної кризи. Щоб вивести метрополію з кризи вони застосували пільгові тарифи на експорт англійських товарів і ліквідували затовареність.

Франція відчула на собі дію економічної кризи у 1930 р. Безробіття не було таким масовим, як у США, не перевищувало 1 млн. чоловік. У багатьох галузях криза затягнулася до 1936 р. Виробництво промислової продукції знизилося на 1/3, сільськогосподарської продукції – вдвічі, збанкрутувало більше 10 тис. підприємств, 100 тис. торгових фірм, рівень життя зменшився втричі. Ліквідовуючи наслідки кризи, уряд Франції встановив контроль над Французьким банком, націоналізував ряд галузей промисловості, збільшив заробітну плату і ввів 40-годинний робочий день. Допомогли економіці Франції вийти з кризи її колонії.

У Німеччині криза 1929 – 1933 рр. була катастрофічною. Досягнувши за допомогою плану Дауеса в промисловості довоєнного рівня, країна знову опинилася в господарському хаосі. У 1932 р. виробництво скоротилося наполовину, збанкрутіли понад 30 тис. дрібних виробників, роззорилися фермерські господарства, кількість безробітних перевищила 8 млн. чол. Стурбовані становищем Німеччини, уряди США, Великобританії і Франції вирішили надати їй допомогу. Новий репараційний план для Німеччини був вироблений банкіром Юнгом і затверджений на Гаазькій конференції в січні 1930 р. Розмір щорічних репараційних платежів з Німеччини зменшувався порівняно з планом Дауеса на 20% і становив на найближчі 37 років 2 млрд. марок. У 1931 р. Німеччина, посилаючись на економічну кризу, відмовилася від своїх репараційних зобов'язань. Стабілізація економічного розвитку в Німеччині почалася тільки наприкінці 1934 р.

Японія також зазнала великих втрат від економічної кризи. Експорт товарів скоротився у 2 рази, виробництво промислової продукції впало на 32%, а сільськогосподарської – на 50%, кількість безробітних сягнула 10 млн. чол. Японський уряд вирішив виходити з кризи шляхом воєнної агресії. У 1931 р. японська армія захопила північно-східну частину Китаю, утворивши там Маньчжурську державу. Капіталовкладення спрямовувалися переважно у воєнну промисловість.

Теоретичне обґрунтування політики державного регулювання економіки дав Джон Мейнард Кейнс.

3. Теоретична концепція Дж.М.Кейнса.

Головною причиною виникнення кейнсіанської теорії державного регулювання економіки стала економічна криза 1929-1933 рр., яка уразила найбільш розвинені країни. Класична і неокласична школи не змогли пояснити причини кризи, а також знайти шляхи виходу з неї. І тоді з теорією регульованого капіталізму виступив англійський вчений **Джон Мейнард Кейнс** (1883-1946), єдиний хто за свої економічні дослідження отримав від англійської королеви титул лорда. Основні роботи: “Індексний метод”, “Грошовий обіг і фінанси Індії”, “Трактат про гроші”. Головною науковою працею Кейнса стала робота “Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей” (1936). В ній дана глибока інтерпретація капіталізму, оновлений методологічний апарат економічної науки, розроблені принципи антикризової політики держави і запропоновані конкретні рекомендації по її здійсненню.

З методологічної точки зору Дж.М.Кейнс ввів новий метод дослідження – макроекономічний і запропонував такі “агреговані” (сукупні) величини, як: національний дохід, інвестиції і заощадження, сукупний попит і сукупна пропозиція.

Центральна ідея теоретичної системи Дж.М.Кейнса полягала в тому, що в умовах кризи необхідно активізувати сукупний попит. Це б призвело до розширення виробництва і скорочення безробіття. Тому теорію Кейнса ще називають теорією “ефективного попиту”. Головними складовими ефективного попиту виступають дві частини доходу – споживання і інвестиції. Приріст споживання повністю залежить від приросту доходу: чим вищий дохід, тим вищий і рівень особистого споживання. Але особисте споживання зростає в меншому обсязі, ніж зростає дохід. Дж.М.Кейнс ввів **основний психологічний закон**, згідно з яким при збільшенні доходу схильність до споживання падає, а схильність до заощаджень зростає. Це явище безпечне, коли гроші не лежать без руху, а поглинаються зростаючим попитом на інвестиції. Збільшення інвестицій сприяє збільшенню національного доходу і зменшенню безробіття.

Для того щоб забезпечити нормальний розмір інвестицій необхідно перевести всі заощадження в реальні інвестиції (капіталовкладення). Звідси відома формула: I (інвестиції) = S (заощадженням). Механізм, який забезпечує вирівнювання необов'язково співпадаючих планів заощаджень населення і інвестицій у підприємства, Кейнс назвав мультиплікатором. Кейнсіанська модель мультиплікатора показує, що зростання інвестицій збільшить ВВП на величину, більшу за вихідну. Мультиплікатор – це число, на яке потрібно помножити зміни в інвестиціях, щоб визначити зміни в сукупному обсязі виробництва.

При розробці концепції регульованого капіталізму Дж.М.Кейнс відмовився від таких положень класичної школи, як “автоматичне встановлення ринком рівноваги між попитом і пропозицією”, “автоматичне забезпечення ринком зайнятості”, “про капітал як результат заощадливості капіталіста”, “про нейтральність грошей в економічних процесах” і “про національний дохід як сталу величину при певному економічному потенціалі країни”.

Оскільки в основу дослідження Дж.М.Кейнс поклав величину сукупного попиту, то виникло запитання: якими методами і як його регулювати? Головним елементом ефективного попиту він вважав інвестиції, збільшити які можна за допомогою грошово-кредитної і бюджетної політики. Перша полягала у зниженні ставки проценту за кредит. Для цього необхідно було забезпечити достатню кількість грошей в обігу (провести політику “дешевих грошей”). Кейнс розумів, що такий шлях веде до інфляції, але він вважав інфляцію меншим злом ніж безробіття і до того ж її можна контролювати з боку держави. Бюджетна політика полягала в тому, що держава повинна сама здійснювати капіталовкладення шляхом організації суспільних робіт, розширення державного сектору економіки, будівництва доріг і об’єктів соціальної сфери.

За допомогою перерозподілу доходів необхідно збільшувати доходи малозабезпечених, щоб стимулювати їх платоспроможний попит. У зовнішній політиці Дж.М.Кейнс радив державам на період кризи заборонити ввезення дешевих товарів і дешевої робочої сили з-за кордону.

У кінці 30-х рр. кейнсіанство стало пануючою теорією в академічній науці і державній політиці. Це в значній мірі забезпечило післявоєнне зростання і довгострокову стабілізацію капіталістичної економіки.

4. Некейнсіанство: причини виникнення та характеристика.

Після другої світової війни більшість розвинених країн знаходились у стані економічного підйому. В цих умовах проблема економічної рівноваги перемістилась із області статички в область динаміки. Кейнсіанський економічний апарат був використаний для розробки теорії економічного зростання. У кінці 40-х рр. з’явилися дослідження представників некейнсіанства Євсея Домара, Елвіна Хансена, Роя Харрода, Стенлі Харріса та ін. Вони доповнили кейнсіанську модель теоріями економічного росту і циклічного розвитку.

Модель економічного зростання Харрода-Домара ґрунтується на двох простих передумовах. Перша передумова – зростання національного доходу визначається нормою накопичення капіталу. І друга передумова – сама капіталоемність не залежить від співвідношення цін виробничих факторів (прибутку і зарплати), а визначається лише технічними умовами виробництва. Дослідники приходять до висновку, що умовою динамічної рівноваги при постійній нормі нагромадження капіталу і постійній капіталоемності є стабільний темп зростання національного доходу. Але досягти цієї стабільності дуже складно. Цю складність Р.Харрод показує, аналізуючи розбіжності між гарантованим темпом росту і природним, або потенційно можливим темпом росту. Розбіжність між ними виникає внаслідок перенакопичення капіталу, або перенапрузі економічних ресурсів і породжує тенденції до інфляції і депресії. Р.Харрод робить висновок, що “економіка балансує на лезі ножа”. Таким чином, стабільний темп зростання виробництва, який забезпечується всім приростом населення і всіма можливостями збільшення

продуктивності праці Харрод називає природним темпом зростання. Ця модель носить дещо абстрактний характер і розглядає, по суті, екстенсивний темп зростання.

Питання циклічного розвитку економіки розроблялись в динамічній теорії циклу Е.Хансеном. Основна рекомендація Е.Хансена – розширення попиту за рахунок державного бюджету, що неминуче розв’язує інфляцію, так як фінансування здійснювалось би за рахунок державного боргу.

Неокейнсіанці доповнили концепцію мультиплікатора Кейнса концепцією акселератора (прискорювача), який показував залежність приросту інвестицій від приросту доходу. Виходячи із взаємозв’язку мультиплікатора і акселератора неокейнсіанці розробили схему безперервного, динамічного зростання економіки. Була створена теорія регулювання економіки в різних кон’юнктурних умовах (спаду і піднесення). Введено поняття стабілізаторів економіки, які через державний бюджет автоматично реагують на циклічні коливання, пом’якшуючи їх.

Економічні моделі неокейнсіанців дали стимул для дослідження економічних показників в динаміці. Розвиваючи економічну теорію Кейнса, вони виступили за державне регулювання процесу нагромадження капіталу в тривалому періоді з метою досягнення стабільних темпів зростання національного доходу. Неокейнсіанці в своїх дослідженнях показали роль інвестицій в економіці.

5. Посткейнсіанство та його сучасні проблеми.

Кейнсіанська і неокейнсіанська теорії займали ведуче місце в академічній науці і державній політиці більшості розвинених країн до 70-х рр. ХХ ст. Але на межі 70 рр. відбулася своєрідна криза кейнсіанської “держави добробуту”-широкого державного регулювання економіки з соціальними пріоритетами. Причинами цієї кризи стали технологічні і соціальні зрушення, викликані науково-технічною революцією, і всебічна інтернаціоналізація виробництва і капіталу. Перший фактор привів до збільшення номенклатури виробів, до небаченої раніше рухливості виробничих і фінансових пропорцій, до збільшення частки дрібних підприємств. В цих умовах роль стимулів і важелів стихійного ринкового регулювання об’єктивно посилилась, тоді як значення державного регулювання відносно зменшилось. Інтернаціоналізація ж господарства зменшила дієвість національних засобів впливу на економіку.

З 70-х рр. ХХ ст. виникає новий напрям кейнсіанства – посткейнсіанство. Історично він утворився від злиття двох течій – англійського лівого кейнсіанства з центром в Кембріджі (Дж.Робінсон, Н.Калдор, П.Сраффа) та американських економістів Р.Клауера, Х.Мінскі, С.Вайнтрауба та ін.

Представники посткейнсіанства виходять з того, що в капіталістичному суспільстві роль державного втручання в економіку повинна зростати, інакше відбудеться повне і хижацьке використання ресурсів. Але посткейнсіанство навряд чи можна назвати макроекономічною теорією. Акценти в дослідженнях зміщені на функціонування ринків – капіталів, товарів і праці. І тут основна увага приділяється аналізу проблем, які породжені активним впливом фінансової сфери на хід реального виробництва.

Другою проблемою дослідження у посткейнсіанців є проблема ціноутворення. У зв’язку з цим вони вводять поняття “контрактна економіка” –

крупні фірми контролюють об'єми виробництва і ціни на товари, а сильні профспілки контролюють рівень заробітної плати. Вільне ціноутворення неможливе, бо існує недосконала конкуренція. Стверджуючи концепцію “малорухомих” цін, посткейнсіанці не виключають зміну відносних цін під впливом змін попиту і пропозиції. Але ці зміни, вважають вони, обмежені рамками, які залежать від довгострокової динаміки витрат і закріплені договірними відносинами.

В питаннях інфляції посткейнсіанці не заперечують, що випуск грошей, який збільшує грошовий попит, може сприяти підвищенню цін. Але головну роль в розвитку інфляційних процесів вони відводять збільшенню витрат і, перш за все, збільшенню зарплати як головного елемента витрат.

Посткейнсіанці вводять нові економічні поняття і категорії: “ефективна зарплата” (можливість існування зарплати більш високої, ніж та, що відповідає попиту і пропозиції робочої сили з метою стимулювання продуктивності праці), “чистерезис” (запізнювання реакції зарплати на зміни зовнішніх умов) та ін.

Лекція №10.

Тема: «Світове господарство та економічна думка 1939-90-тих років ХХ ст.»

План.

1. Економіка країн світу в роки другої світової війни.
2. Світовий господарський розвиток другої половини 40-90-х років.
3. Розвиток європейського неолібералізму в післявоєнний період.
4. Сучасні неоконсервативні економічні теорії.
5. Інституціоналізм.

1. Економіка країн світу в роки другої світової війни

У роки війни в більшості країн світу господарство занепало або розвивалося, орієнтуючись на задоволення воєнних потреб. Тільки США в цей період значно збільшили обсяги виробництва. У 1939 – 1944 рр. виплавка сталі зросла на 70%, прокату – на 56,7%, видобуток вугілля – на 60%. Значними темпами в США розвивалася суднобудівна, літакобудівна, автомобільна та нафтопереробна та військова промисловість. У 1939-1945 рр. було виготовлено 296,1 тис. літаків, 86,5 тис. танків, 233 тис. гармат, 14 263 тис. кулеметів, автоматів, гвинтівок, інших видів зброї. Найновітніше устаткування встановлено на суму 25 млрд. дол.. Обсяг сільськогосподарського виробництва у 1944 р. порівняно з 1939 р. зріс на 36%. Швидкими темпами розвивалося фермерство. Вивіз американського капіталу збільшився з 14% у 1937 р. до 33 % у 1947 р. США захопили головні позиції в економіці більшості країн.

Загальні втрати Великобританії в роки другої світової війни оцінені в 7300 млн.ф.ст., або близько ¼ національного багатства країни. Витрати на війну становили 25 млрд. ф.ст. Німецькі підводні човни знищили 1/3 торгового флоту країни. У 1944 р. видобуток кам'яного вугілля порівняно з 1938 р. зменшився у 4 рази, залізної руди – у 12,4 рази, виробництво сільськогосподарської продукції – на 50%. Через нестачу людей обробіток землі припинився на 1,5 млн.га.. Наприкінці

війни Великобританія втратила вплив в багатьох своїх колоніях (Близький Схід, Індія, Південно-Східна Азія) через посилення ролі в них США.

Франція до 1939 р. була однією з найрозвиненіших країн світу. Війна завдала країні збитків на суму 1440 млрд. довоєнних франків. Більшість шахт, заводів, електростанцій було зруйновано. Виробництво сільськогосподарської продукції зменшилося у 2 рази. Рівень промисловості порівняно з довоєнним становив 38%.

Фашистська Німеччина зазнала більших втрат, ніж США та всі західноєвропейські країни разом узяті. Спад у воєнній промисловості настав уже в 1942 р. Держави антигітлеровської коаліції набагато випередили Німеччину у виробництві різних видів озброєння. Якщо у 1942 р. Німеччина випустила 14,7 тис. літаків, 9,3 тис. танків, 12 тис. гармат, то в СРСР було виготовлено 25,4 тис. літаків, 24,7 тис. танків, 34 тис. гармат. У 1944 р. випуск промислової продукції скоротився на 65%. Поразки на фронтах, оголошення Туреччиною війни Німеччині, ізоляція Іспанії призвели до остаточного краху економіки фашизму.

7 грудня 1941 р. Японія без оголошення війни напала на американську базу Перл-Харбор на Гавайських островах. Розпочалася чотирирічна американо-японська війна. У 1941-1942 рр. Японія, маючи значні запаси продовольства, паливно-енергетичних ресурсів успішно вела війну з США. Японські війська захопили Індонезію, Нову Гвінею, Бірму, Таїланд, інші території в басейні Тихого океану. За роки війни Японія відчувала напруження в промисловості, аграрному секторі, фінансах. Для того, щоб врятувати економіку від розвалу, уряд запровадив великі воєнні податки, примусові поставки, контролював внутрішню торгівлю. Проте врятувати економіку від банкрутства було вже неможливо. Після атомних бомбардувань Нагасакі і Хіросіми у серпні 1945 р. Японія склала зброю.

Війна вплинула і на міжнародні валютні відносини. Розподіл запасів золота у розвинених країнах набув ще більш нерівномірного характеру. Тоді як у США запаси золота збільшилися з 14,5 до 22,7 млрд.дол., то в інших країнах вони знижувалися. У 1944р. У Бреттон-Вудсі (США) відбулася міжнародна фінансова конференція, в роботі якої взяли участь 45 дійсних і асоційованих членів ООН, а також міністри 16 країн. На основі підписаних там угод було створено Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Їх завданням було гарантування стабільності обмінних курсів валют, забезпечення швидкої оборотності коштів, створення ресурсів для відбудови економіки країн Західної Європи.

2.Світовий господарський розвиток другої половини 40-90-х років.

Після другої світової війни збільшилася територія та населення світової соціалістичної системи, розпалася колоніальна система та утворилася низка незалежних держав.Світове господарство охоплювало три підсистеми: господарство економічно розвинених країн, соціалістичних держав та країн, що розвиваються. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація. Змінювалася структура світових господарств і формувалася світова інфраструктура. Набули розвитку міждержавні інтеграційні процеси.

У повоєнні роки стартові умови для стабілізації та розвитку національних господарств були різними. Занепад країн Західної Європи та Японії сприяв встановленню економічного панування США. Виробничі потужності країни

перевищували потужності всіх індустріальних держав разом узятих. Європейські валюти не конвертувалися, їхній курс був заниженим щодо долара, який став єдиною твердою валютою. Через це приватні інвестори переводили свої активи із Європи в США.

У липні 1947 р. в Парижі було створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), завданням якої було вироблення спільної програми відбудови Європи. У квітні 1948 р. Конгрес США затвердив план Маршалла (за ім'ям державного секретаря Дж.Маршалла) – план економічної допомоги країнам Європи. Діяв план по 30 грудня 1951 р. Обсяг допомоги країнам ОЄЕС становив 17 млрд. дол. Програма відбудови Європи була виконана і довоєнного промислового розвитку країни досягли вже на початку 50-х років. Посилився державний контроль за економікою. Створення ОЄЕС стало імпульсом до європейської інтеграції. Однак значення допомоги за планом Маршалла для різних країн було не однаковим. Найкраще реалізувала його Федеративна Республіка Німеччини. Радянський Союз відмовився від допомоги за планом Маршалла, оскільки США відкинули його вимоги. По-перше, кожна країна мала самостійно визначати свої потреби в допомозі та її форму. По-друге, СРСР вимагав розмежувати країни-союзники, нейтральні та колишніх противників. Американська допомога в умовах боротьби з комунізмом, що вже розпочалася, планувалася так, щоб поставити СРСР в умови, коли він сам змушений буде відмовитися від участі у плані Маршалла.

50-60-ті роки стали періодом індустріального піднесення економічно розвинених країн світу. Змінилася структура світового капіталістичного господарства. Найбільш динамічно розвивалася промисловість і галузі, що визначали технічний прогрес. Японія досягла середнього рівня західноєвропейських країн у середині 70-х років. У світовій економіці зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. До середини 70-х років у світі діяло близько 100 тис. транснаціональних корпорацій.

Наука перетворилася на безпосередню продуктивну силу. З'явилися науково-виробничі комплекси. Майже в усіх країнах держава асигнувала значну частину коштів на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки.

Наприкінці 60-х років пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили поступовий перехід до “структурної стратегії”. Вона ґрунтувалася на заохоченні певних галузей до вдосконалення і регулювання структури господарства з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Фактично це був початок відходу від кейнсіанських макроекономічних методів. Зростало значення міжнародних економічних відносин. У 1957 р. утворилося Європейське співтовариство.

У повоєнний період роль лідера у всесвітньому господарстві належала США. Характерною ознакою промисловості США у цей період стала диверсифікація. Так, компанія “Литтон індастріал” протягом 1954-1970 рр. об'єднала 100 фірм. Її 225 підприємств випускали товари 10 тис. найменувань – від зброї до ділових бланків. Швидко зростали абсолютні розміри монополій. Мільярдерами стали 79 корпорацій за активами і 115 за сумами річного обороту. Технологічна революція, що розпочалася в 70-х рр., мала для США велике значення. Автомобілебудування

досягло піку у 1977 р., коли з конвейєрів зійшло понад 16 млн. машин. Однак уже в 1983 р. їхній випуск скоротився до 9,5 млн.

Для економічного розвитку Великобританії у повоєнний період було характерне відставання від інших економічно розвинених держав за темпами зростання ВВП, національного доходу, промисловості. Капіталовкладення в промисловість країни досягли довоєнного рівня у 1949 р. У 60-х рр. першість в інвестування мали авіаракетна, приладобудівна, хімічна та нафтопереробна галузі. Уряд лейбористів двічі в 1945-1951 рр. і 1964-1970 рр. провів націоналізацію вугільної, металургійної, електроенергетичної галузей промисловості. Державними стали транспорт і засоби зв'язку, Англійський банк. Державний сектор охопив близько 20% промислового виробництва. Монополізація також стала визначальною ознакою господарського розвитку. У 70-80-х рр. у Великобританії, як і в інших економічно розвинених державах, простежувалися закономірні кризові явища в промисловості та сільському господарстві, банківсько-кредитній системі. Відкриття родовищ нафти у шельфі Північного моря перетворило Великобританію у 70-80-х рр. на одного з найбільших експортерів нафти і нафтопродуктів у Європі.

Франція після другої світової війни швидко модернізувала своє господарство. У структурі господарства зменшилася частка аграрного сектору. Збільшилися інвестиції з 14,9% у ВВП в 1953 р. до 26,3% у 1969 р. Значно посилилося державне втручання в господарське життя. Державному сектору належала 1/3 національного майна. Франція першою серед економічно розвинених країн стала на шлях програмування національної економіки В 1947-1953 рр. діяв "План Моне". Перевага надавалася шести галузям (видобування вугілля, виробництво електроенергії, сталі, цементу, сільськогосподарських машин, транспорту). Хоча цей план і не був виконаний, він стимулював розвиток важкої промисловості. У 1954 – 1957 рр. господарство Франції розвивалося за планом модернізації економіки. Третій план 1958-1961 рр. проголосив перехід від протекціонізму до "відкритої економіки". З приходом до влади генерала де Голля економічна стратегія четвертого 1962-1965 рр. та п'ятого 1966-1970 рр. планів передбачала фронтальний розвиток усіх галузей промисловості. Така економічна політика держави отримала назву "дирижізму", її головним змістом був вплив на нагромадження капіталу. У 70-80-х рр. економіка Франції розвивалася надзвичайно динамічно. Вступ Франції до ЄС стимулював процес концентрації промисловості. У 1970 р. 500 монополістичних об'єднань виробляли 80% національної продукції. В цей період світова частка Франції у випуску промислової продукції становила майже 7%. Однак на початку 80-х рр. у Франції спостерігався значний бюджетний дефіцит і посилення інфляції, викликані значними воєнними витратами. В 1983 р. вони досягли 7,6 млрд. дол., що було трошки нижче за воєнні витрати США. Франція систематично випробовувала ядерну зброю, створила власний термоядерний потенціал.

Федеративна Республіка Німеччини (ФРН) у повоєнний період розвивалася нерівномірно. Господарський розвиток розпочався із значно гірших стартових позицій порівняно з Великобританією і Францією. Виробничі потужності використовувалися на 15-30%. Панували безробіття і безлад у кредитно-грошовій сфері. Держава контролювала ціни і заробітну плату. Для організації виробництва потрібно було мати дозвіл окупаційної влади.

Початок переходу до ринкової економіки поклала грошово-цінова реформа у червні 1948 р. Людвіга Ерхарда (міністра народного господарства ФРН у 1949-1963 рр. і канцлера в 1963-1966 рр.). Він вважав, що Німеччина має побудувати суспільство соціального ринкового господарства (поєднання власної ініціативи і конкуренції з розумним втручанням держави у господарське життя в інтересах соціального захисту громадян). Метою реформи було скорочення обсягу грошової маси, зміна структури державних і приватних боргів. Для реалізації реформи було прийнято ряд законів. Обмін старих рейхсмарок мав здійснюватися у співвідношенні 100:10. Однак реальна пропозиція складала 100:6,5. Кредитори отримали державні боргові зобов'язання. Зменшилися податки. Було проведено ліберізацію цін (ліквідовано державний контроль за цінами). Однак залишився контроль за цінами на продукти харчування, паливо, електроенергію, квартирну плату. Друкувалися “каталоги доречних цін”. Закони карали за їх необгрунтоване підвищення. Фактично зберігалися ціни довоєнного періоду. Стабілізаційним чинником стала допомога “за планом Маршалла”. Ринок наповнився товарами. Перевага надавалася не базовим галузям, а виробництву предметів споживання. Заробітна плата не перевищувала темпів зростання продуктивності праці (14% і 16%). У 1949-1950 рр. розпочалося зниження цін при зростанні заробітної плати. Велике значення мала система соціального страхування, на яку спрямовувалося 15% національного доходу. Уряд ФРН провів демонополізацію виробництва. Концерни перетворилися на акціонерні товариства з символічним капіталом 100 тис. марок, які уклали договори про оренду з попередніми власниками. В роботі вони підпорядковувалися Опікунському управлінню – офіційній державній установі, що фінансувалася з бюджету. Восени 1948 р. окупаційна влада повернула колишнім власникам їхні підприємства, які також переорганізувалися в акціонерні компанії. У банківській системі замість Німецького, Дрезденського і Комерційного банків було створено 30 самостійних банків. Уряд демонтував систему державного контролю за промисловістю, створену при Гітлері. Однак тривало регулювання економіки через субсидії, дешевий кредит, податкові пільги. З відбудовою господарства протягом 50-х рр. економіка ФРН перейшла у стан безперервного піднесення. Середньорічний приріст промисловості становив 9,6%. Темпи зростання перевищували середні темпи розвитку економічно розвинених держав. Структурна перебудова промисловості була пов'язана передусім з розвитком прогресивних галузей – переробки штучних і синтетичних волокон, хімічної, електротехнічної, транспортного машинобудування, видобування і переробки нафти, точної механіки і оптики. На початку 60-х рр. чотири галузі (хімічна, електротехнічна, транспортне і загальне машинобудування) сконцентрували 70% приросту промислової продукції. Успіхи німецької економіки (так зване німецьке економічне диво) визначалися значною мірою збільшенням інвестицій. Важливим фактором впливу на розвиток господарства ФРН була державна власність. У 70-80-х рр. Західна Німеччина, хоч і поступилася Японії, але залишалася економічним лідером “об'єднаної Європи”. Частка ФРН у світовому випуску індустріальної продукції становила 13%. Її господарство у 80-х рр. контролював “клуб мільярдерів” – 116 найбільших монополій і 3 банки.

У розвитку господарства Японії у повоєнний період можна виділити три етапи. 1946-1951 рр. були періодом відбудови. Уряд продовжував втручатися у всі

сфери економіки. Країна імпортувала продукти харчування. Нормалізації державних фінансів і відновленню механізму відтворення сприяла лінія Дж.Доджа, якому президент Г.Трумен доручив очолити перетворення в Японії. Стабілізаційна політика передбачала єдиний обмінний курс валюти, поступову заборону субсидій на експорт і виробництво, відміну контролю за цінами, зрівняння їх із світовими, впровадження принципів вільного ринку. Зовнішня торгівля була денационалізована. Разом з тим зовнішні фінансові угоди контролювалися. Було створено Бюджетну систему іноземної валюти і прийнято закон про іноземні інвестиції. Довоєнний рівень промислового виробництва було перевищено у 1951 р.

Протягом першої половини 50-х рр. темпи зростання уповільнилися, оскільки виробничі потужності досягли максимуму. Друга половина 50-х рр.-60-ті рр. стали періодом оновлення та розширення виробничих потужностей, їхньої модернізації. Визначальною ознакою Японії у цей період були високі темпи економічного зростання: у промисловості 15,2% щороку. Першорядного значення набув розвиток радіоелектроніки, приладо-і суднобудування, виробництво штучних каучуку, смол, волокон, пластмас, енерго- і матеріалозберігаючого обладнання. Японія зайняла друге місце у світі після США у використанні ЕОМ та випуску автомобілів. Характерним явищем стало підпорядкування малого та середнього бізнесу великому капіталу через систему субпідрядів. Економічна діяльність здійснювалася за принципами приватної ініціативи через ринковий механізм і механізм цін. Кредитно-фінансові заходи держава впроваджувала через Японський банк і спеціалізовані державні кредитно-фінансові інститути. Японія стала значним виробником і споживачем промислової продукції, частка якої в 1971 р. досягла 21%

Підсумком економічного поступу найрозвиненіших країн світу стало виділення трьох панівних центрів: США, Японії, Західної Європи. Створення соціалістичної системи вплинуло на господарський розвиток країн соціалістичного табору. Вихідні умови для європейських соціалістичних країн були різними. Лише СРСР, Чехословаччина, Німецька Демократична Республіка мали сформований промисловий комплекс. За рівнем національного доходу на душу населення, промислового розвитку, зовнішньоторгових зв'язків у 1950 р. існувало три групи країн: 1) найбільш розвинені – Чехословаччина, НДР; 2) з рівнем удвоє меншим за цими показниками – Угорщина, Польща; 3) СРСР, Болгарія, Румунія, показники яких утричі були меншими від країн першої групи. Було проголошено курс на вирівнювання і зближення економічного розвитку країн. Ставилася завдання подолання аграрного характеру господарств та перетворення їх на індустріально розвинені. Протягом 50-60-х рр. утвердилася суспільна форма власності. У цей же період темпи приросту господарства були вищими, ніж в економічно розвинених країнах. Але вже у 70-х рр. розпочалося уповільнення темпів. Відбулися структурні зрушення в національних господарствах. Головним напрямком став розвиток промисловості. У 60-х рр. понад 1/2 національного доходу створювалося за рахунок промисловості: в Болгарії - 49,2%, Угорщині – 63,3%, НДР – 65,4%, Польщі – 53,5%, Румунії – 54,7%, СРСР – 56,1%. Залежно від темпів індустріалізації та рівня промислового розвитку змінилася структура зайнятості в соціалістичних країнах. У 1970 р. в промисловості, на транспорті працювало 50% усіх зайнятих в господарстві. 50-60-ті роки були періодом взаємного пристосування національних економік,

здійснювався обмін товарами, послугами, фінансовими ресурсами, науково-технічними досягненнями.

Основним стратегічним напрямом розвитку країн Азії, Африки, Латинської Америки у 50-60-х рр. була індустріалізація. Економіка аграрно-сировинних держав зростала швидше порівняно з економікою розвинених країн. В 60-х рр. середньорічний приріст національного продукту становив 5,4%, промислового виробництва – 7,3% важкої промисловості – 9,1%, сфери послуг – 6,4%. Більшість аграрно-сировинних держав мали змішану економіку, що ґрунтувалася на поєднанні приватногосподарського і державного капіталів. Помітний вплив на галузеву структуру країн, що розвиваються, мала експансія транснаціональних компаній. Важливою тенденцією розвитку цих країн було подолання дезінтеграції та незбалансованості економіки, перехід її на національну базу, переорієнтація на внутрішній ринок, самозабезпечення.

3. Розвиток європейського неолібералізму в післявоєнний період.

Неолібералізм прийшов на зміну старому економічному лібералізму 30-х рр. ХХ ст., причиною краху якого стала економічна криза 1929-1933 рр. Він увібрав в себе такі основні ознаки класичного лібералізму:

- захист ідей природного порядку та природних прав індивідуумів;
- підтримка політики вільної торгівлі;
- заперечення будь-якого розширення державного регулювання економіки;
- розвиток автономного місцевого самоврядування та добровільних організацій на противагу зростанню впливу центральних органів влади.

Австрійська економічна школа. Л.Мізес.

Австрійська школа неолібералізму виникла наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Її засновником вважається професор Віденського університету **Людвіг фон Мізес** (1881-1973), який в 1940 році емігрував до США. Основні роботи: “Теорія грошей і засобів обігу” (1912) “Соціалізм” (1951) і “Діяльність людини: трактат про економіку” (1949).

В останній із перерахованих робіт Л.Мізес розглядає мотиви, які спонукають людину працювати: психологію, мораль, інстинкти. Він аналізує співвідношення особистого і індивідуального в діяльності людини (проблема “я і ми”); детально розбирає методологічні принципи філософії індивідуалізму як одного із основних моментів філософії лібералізму. Він підкреслює, що філософія індивідуалізму ґрунтується на визнанні фактора людської гідності і поваги до людської особи. Л. Мізес розглядає також проблеми кооперації людей в процесі праці і спеціалізації виробництва, результативності розподілу праці, обліку господарської діяльності.

Л. Мізес послідовно досліджує три варіанти економічної побудови сучасного світу: чисте ринкове господарство, “зіпсований” ринок і неринкову економіку.

При аналізі функціонування ринкової системи він вивчає проблеми еволюції, місця і ролі такого важливого для ринкового господарства інституту, як приватна власність. Всебічно розглядає роль і функції грошей в ринковому господарстві, їх історичну еволюцію, їх замітники, проблеми інфляції і золотого стандарту, грошової кооперації різних націй, проблему гроші-капітал, заощадження-інвестиції, ринок-ціни, приділяючи особливу увагу питанню математичного забезпечення

теорії монопольних цін. Далі Мізес концентрує увагу на інституті проценту, методиці його обрахування, факторах, які на нього впливають; досліджує проблему співвідношення зарплати і податків; вивчає питання про неспівпадання, а також гармонії виробничих інтересів різних прошарків суспільства.

При аналізі не ринкової системи господарювання Л. Мізес досліджує походження соціалістичних ідей і основні соціалістичні економічні доктрини, підтверджуючи свій висновок про неможливість раціональної економіки в умовах соціалістичної політичної системи.

Л. Мізес також характеризує “зіпсовану”, за його виразом, ринкову систему, яка особливо яскраво проявила себе в країнах що розвиваються. Перш за все вченого цікавлять такі проблеми, як роль держави в економіці, система оподаткування, механізми ціноутворення і структура цін, теорія і практика земельних реформ, цілі і результати перерозподілу багатств в цих суспільствах. Говорячи про наслідки впровадження в життя політики “держави загальної благодійності” і її впливу на господарський розвиток країни, Мізес робить висновок про її економічну недоцільність.

Крім цих проблем Мізес детально розглядає місце економіки в житті суспільства – відношення людей до економіки, вивчення економіки, економіку як професію, співвідношення економічного мислення і господарської практики, бізнес і рекламу.

Вплив ідей і концепцій Л. Мізеса на сучасників був величезним. Його учнями і послідовниками були – Муррей Росбард, Ізраель Кірзнер, Ханс Сеннхолдс, які продовжували розвивати і відстоювати ідеї класичного лібералізму.

Лондонська школа лібералів. Ф.А. фон Хайек.

В 40-х роках ХХ ст. в Лондоні Фрідріх Август фон Хайек (1899-1992) створює лондонську школу лібералів. В 1944 р. він опублікував невелику за обсягом книгу “Дорога до рабства”. В ній Хайек стверджував, що послідовне втілення в практику ідей державного втручання в економіку і планування урядом господарського життя суспільства (вони були тоді досить популярні в інтелектуальних колах західних країн) неминуче приведе західну демократію до прийняття і виконання тоталітарних методів контролю над людьми. В своїх подальших роботах Ф. Хайек продовжує відстоювати принципи максимальної свободи людини. З боку держави не повинно бути ніякого примусу, зовнішнього втручання. Держава не повинна займатися ні соціальним страхуванням, ні освітою, ні ставками квартплати. Все це “адміністративний деспотизм”. Максимум, що можна допустити, - збереження пенсій по старості і допомог по безробіттю. Основна вимога прибічників подібних поглядів – обмежити діяльність уряду в усіх галузях. Соціальний порядок в суспільстві – продукт не свідомих, а чисто спонтанних дій. Якщо спробувати координувати господарську діяльність, то порушиться механізм передачі інформації. Ф. Хайека не хвилювала наявність монополії або спекуляції – у всьому повинна бути свобода.

Неолібералізм у Німеччині.

В Німеччині головними представниками неолібералізму являються В. Репке, В. Ойкен, Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак, А. Рюстов.

В. Репке в своїх роботах “Німецьке питання”. “Гуманне суспільство”. “Поza сферою попиту і пропозиції” відстоював обов’язковість економічного гуманізму і

доцільність створення міжнародного ринкового господарства. Виходячи із того, що замкнуті економічні системи неефективні, В. Репке підкреслював необхідність в сучасному світі економічної інтеграції народів. Він писав також про економічну доцільність проведення послідовної антимонопольної політики, про важливість підтримки приватного підприємництва і захисту прав власності.

Другим відомим провідником ідей лібералізму в післявоєнній Німеччині був В. Ойкен (1891-1950) який відігравав суттєву роль в формуванні неоліберального напрямку в німецькій економічній думці; завдяки йому за німецьким лібералізмом закріпилась назва “ордолібералізму”. Центральна концепція, висунута В. Ойкеном – теорія “ідеальних типів господарств”. Суть цієї теорії полягала в спробі звести всю різноманітність економічних систем до двох основних: “ринкове господарство” і “центральнo-кероване господарство”. В. Ойкен вважав, що кожна національна система розпадається на деяке число першоелементів, вічних і незмінних. Всю різноманітність економічних систем В. Ойкен уявляв у вигляді віяла, крайні положення якого представлені “ідеальними типами”. Критерієм їх поділу являється спосіб управління: ринок, конкуренція в ринковому господарстві, і єдиний центр – в центрально-керованому господарстві. Відносини власності, по В. Ойкену, грають другорядну роль. Вибір національної економіки залежить від культури націй, традицій і звичаїв народу. Здорові, культурні нації виберуть тип вільного ринкового господарства. В реальній дійсності по такому виду розвиваються США, ФРН та ін. Якщо в суспільстві панує цезаризм, низька культура, то народи швидше всього виберуть центрально –керований тип. Найбільша ступінь його прояву в державі Єгипетських Фараонів, Стародавніх інків XV ст., СРСР, Фашистської Німеччини.

В. Ойкен критично відносився до кейнсіанської трактовки економічної ролі держави і вважав, що держава повинна лише допомагати своєму народу вибрати вільний ринковий шлях. Вона повинна створити індустріальні основи ринкової системи.

Економічний ідеал В. Ойкена – соціальне вільне ринкове господарство основними принципами, якого являється свобода особи, торгівлі, підприємництва, вільні ціни і вільне ціноутворення, вільна конкуренція, тобто розвинене товарно-грошове господарство без монополій. Держава не повинна втручатися в господарське життя такого суспільства, але вона повинна слідкувати за тим, щоб всі її члени будували свою господарську діяльність чесно, по існуючим правилам і законам, тобто виконувала роль арбітра.

Практичним втіленням такого ідеалу неоліберали вважають ФРН. Колишній бундесканцлер ФРН Л. Ерхард був теоретиком, і практиком соціального ринкового господарства, яке було на протязі майже 20 років офіційною політичною доктриною ХДС – ХДСС в ФРН. Ця доктрина включає декілька програмних настанов:

1. державний захист вільної конкуренції;
2. боротьба проти монополій;
3. вільна ринкова система в ціноутворенні;
4. велика увага приділялась створенню стійкої валютної системи. (фактично тут західнонімецькі ліберали попередили сучасний монетаризм);
5. виправдовуючи соціальний характер ринкового господарства, в програмі спеціально акцентувалась увага на захисті слабких груп населення.

На ринку повинен панувати принцип справедливості. Сильні здатні самі забезпечити собі дохід, що ж стосується слабких груп (пенсіонери, учні, студенти, дрібні власники, безробітні), то тут держава повинна взяти їх під захист за допомогою розумної соціальної політики. Концепцію Л. Ерхарда представляли як деякий “третій шлях” між американською і радянською моделлю. Практика “соціального ринкового господарства” показала, що хоч і не всі програмні настанови були повністю реалізовані, неоліберальне державне керівництво було в одному послідовне – в захисті приватної власності. Антимонопольна боротьба проводилась в першу чергу проти однієї із форм монополій – картелів, в той час як в післявоєнній Німеччині основною формою монополій були багатогалузеві концерни. Уряд підтримував найбільш крупні фірми і банки. До середини 60-х років Німеччина була високомонополізована, хоч законодавство ФРН обмежувало найбільш одіозні форми монополій. Принцип стабільності марки був важливим в боротьбі за зовнішні ринки, адже Німеччина втратила більшість із них. В результаті неоліберальної грошової політики західнонімецька марка стала не тільки конвертованою, але і набула твердої стабільності.

Допомога “слабким групам” здійснювалась через субсидії, розповсюдження народних акцій. За ідеєю неолібералів народні акції повинні були розбудити у робітничого класу почуття власника, причетності до своєї економічної і політичної системи.

4. Сучасні неоконсервативні економічні теорії.

Панівний з початку 80-х рр. ХХ ст. у розвинених ринкових країнах неоконсерватизм ґрунтується на трьох основних теоріях: монетаризмі, теорії економіки пропозиції, теорії раціональних очікувань. Монетаризм, пов’язаний з регулюванням економіки через сферу грошово-кредитного обігу. Лише послідовна політика забезпечення господарства грошима, на думку монетаристів, може створити впевненість економічних агентів у неінфляційному розвитку економіки та сприяти рівномірному інвестуванню з мінімальним ризиком. Теорія економіки пропозиції, згідно з якою надмірне підвищення податків позбавляє підприємців стимулів до інвестування, призводить до падіння виробництва й підриву фінансової бази оподаткування, а зниження податкових ставок є достатньою умовою для стимулювання підприємницької активності й ініціативи. Теорія раціональних очікувань, згідно з якою економічні агенти здатні діяти раціонально, передбачувати і заздалегідь урахувувати наміри влади й нейтралізувати своїми діями політику уряду.

Стратегія державного регулювання, сформована у концепціях неоконсерватизму має такі основні напрями:

- розширення функцій грошово-кредитного регулювання, послідовне управління неінфляційним зростанням грошової маси як основний інструмент регулювання економіки;
- реабілітація закону Сея, визнання пріоритетності пропозиції, а приватного підприємництва – провідною рушійною силою економічного розвитку;
- вивільнення приватної ініціативи шляхом дерегулювання певних сфер господарства, послаблення юридичної регламентації господарської діяльності,

лібералізація антимонопольного законодавства, а також приватизації окремих секторів і сфер економіки;

- лібералізація податкової системи та перебудова бюджетного механізму, відмова від бюджетного впливу на виробничі процеси, зменшення бюджетних витрат;

- скорочення соціальної інфраструктури та соціальних програм, зниження рівня соціальних виплат.

Американський монетаризм представляє “Чиказька школа” на чолі з Мілтоном Фрідменом (1912 р.). Представники цього напряму поставили перед собою завдання відновити і зробити знову привабливим образ нерегульованої ринкової економіки. Монетаристи піддали сумніву і критиці постулати і висновки Кейнса. Виник монетаризм в 50-х роках ХХ ст.

Монетаристи висунули гасло: “Гроші мають значення”, яке стало символом їх вчення. Вони трактують гроші не просто як значний економічний фактор, який визначає стан економічної кон’юнктури і весь хід процесу відтворенням. Мілтон Фрідмен відіграв головну роль в формуванні і створенні монетаристської доктрини. Крім того монетаризм представляють Ф. Кейген, Д. Майдельман, К. Бруннер, А. Мельцер та ін.

Мілтон Фрідмен сформулював ряд ключових положень монетаристського підходу: 1) стабільність і важливість функції попиту і пропозиції грошей; 2) незалежність факторів попиту і пропозиції грошей; 3) форма функції попиту і пропозиції. Він виступив проти кейнсіанського мультиплікатора споживання, тобто проти тези про те, що зростання доходу викликає відповідне зростання споживання. На думку Мілтона Фрідмена, споживання індивіда визначається перманентними доходами. До нього пристосовується рівень споживання і в подальшому воно вже не змінюється. Таким чином, мультиплікатор споживання не діє.

Вивчаючи динамічні ряди національного доходу, грошової маси і інвестицій, монетаристи приходять до висновку, що кореляція національного доходу і інвестицій майже відсутня, в той час як між грошовою масою і національним доходом спостерігається дуже чітко. Звідси висновок: темпи зростання національного доходу залежать від грошової маси обігу.

Мілтон Фрідмен запроваджує поняття “портфель активів”. Господарюючий суб’єкт володіє портфелем активів (будівлі, устаткування, предмети тривалого користування, людський капітал, гроші).

Гроші – головний елемент портфелю активів, і якщо вони знецінюються, то суб’єкт продає всі інші елементи (активи). Це відображається на національному доході, викликаючи зміни в потоках.

З точки зору монетаристів, вся сукупність негативних явищ капіталістичної економіки (кризи, інфляція, безробіття) являється наслідком неправильної грошової політики, тобто невідповідності грошової маси, що знаходиться в обігу, темпу зростання ВВП. Звідси основний висновок: все, що повинна робити держава в сфері грошової політики, - це підтримувати стійкі темпи зростання грошової маси на рівні 3-4% в рік (“золоте правило” Фрідмена), причому незалежно від фази циклу, в якій знаходиться економіка, стану бюджету, рівня безробіття та інших макроекономічних показників.

Головна вимога монетаристів в галузі економічної політики – максимально скоротити витрати держави, тому що саме зростання цих видатків веде до надлишку грошей, і відповідно, до інфляції. Монетаризм також виходить із того, що ринкова економіка у своїй основі являється збалансованим господарством, здатним до автоматичної саморегуляції. І єдине, що може зруйнувати цю здатність – це диспропорція між темпом зростання продукції і темпом грошової маси в обігу.

Ідеї монетаризму знайшли практичне використання в економічній програмі Р. Рейгана (Президент США 1980-1988 рр.) Ця програма одержала назву “рейганоміка” і включала в себе такі жорсткі заходи, як скорочення соціальних виплат працюючим і безробітним, зменшення зарплати, підвищення прямих і непрямих податків на осіб найманої праці. Одночасно були зменшені податки на підприємців і особливо податки на доходи крупних корпорацій. Здійснення названих заходів привело до різкого збільшення числа осіб, які живуть за межою бідності, але одночасно сприяло зменшенню інфляції, збільшенню пропозицій на ринку, стабілізації темпів економічного зростання.

5.Інституціоналізм

Інституціоналізм (від лат. Institutum – установа заклад) – один із основних напрямків сучасної економічної думки. Він виник на рубежі XIX-XX ст. як реакція на нездатність маржиналізму вирішити завдання наукового аналізу змін в економіці у визначений період. Глибокі структурні соціально-економічні перетворення капіталістичного суспільства на всьому протязі століття підтримували актуальність реформістських ідей інституціоналізму, його високий престиж в науковій сфері.

Важливою характеристикою інституціоналізму являється визнання в якості головної рушійної сили еволюції людського суспільства різних суспільних інститутів. Суспільні інститути можна визначити як конкретні структури за допомогою яких впорядковуються відносини між людьми, їх діяльність і поведінка, регулюється суспільне життя, забезпечується його стабільність. Під суспільними інститутами також розуміється сукупність соціальних норм і культурних зв'язків, які визначають стійкі норми соціальної поведінки, і сама система реальної поведінки людей в суспільстві у відповідності з цими нормами.

В якості інститутів розглядаються окремі заклади, що відповідає політичним, економічним, культурним, ідеологічним та іншим структурам суспільства. В залежності від сфер суспільних відносин можна виділити інститути економічні, в коло яких входять, наприклад, кооперування і розподіл праці, власність, заробітна плата, гроші, кредит, торгівля, професійні господарські об'єднання та ін.; інститути політичні, найбільш суттєвими із яких є держава, політичні партії, суд, армія; інститути родини і сім'ї, такі як спадкоємність, шлюб та ін.; інститути релігійні, перш за все церква, релігійні культи, обряди, вірування; інститути в сфері культури і т.д. Прибічники інституціоналізму виходять із важливості всіх видів інститутів для економічного розвитку суспільства.

Крім інститутів, в якості головної і визначальної сили суспільного розвитку висувається соціальна психологія народу, народний характер, темперамент, менталітет і навіть інстинкти. Ці фактори проявляються в народних звичаях, традиціях і повсякденному укладі життя. Наголос на вивчення суспільної психології при аналізі економічних явищ і процесів типовий для інституціоналізму. Прибічники цього напрямку вважають, що конкретні економічні інститути, такі як

форма власності, яка прийнята в даному суспільстві, його фінансова і кредитна система, гроші, торгівля, являються лише відображенням і матеріалізацією соціальної психології даної нації. Така увага до факторів неекономічного характеру з боку вчених нерідко має наслідком і неекономічне трактування причин і результатів економічних явищ.

Слідуючими характерними рисами інституціоналізму являються заперечення здатності капіталістичного світу до саморегулювання, підтримка ідеї про необхідність державного регулювання економіки, критика багатьох, хоч далеко не всіх, принципів маржиналізму, рекомендації широко використовувати математичні методи при аналізі психологічних і економічних явищ і процесів.

Таким чином, можна виділити такі основні особливості інституціоналізму.

По-перше, інституціоналісти досить широко трактують предмет економіки. На їх думку, ця наука не повинна займатися чисто економічними відносинами. Важливо враховувати весь комплекс умов і факторів, які впливають на господарське життя, - правових, соціальних, психологічних, політичних. Правила державного управління являють собою не менший, а можливо і більший інтерес, ніж механізм ринкових цін.

По-друге, інституціоналісти вважають, що необхідно вивчити не стільки функціонування, скільки розвиток, трансформацію капіталістичного суспільства. Вони виступають з критикою капіталізму, за розширення соціальних програм. Питання про соціальні гарантії зайнятості може стати важливішим питання про рівень заробітної плати. Так проблема безробіття стає перш за все проблемою структурної незбалансовості.

По-третє, на думку інституціоналістів, ринок далеко не нейтральний і не універсальний механізм розподілу ресурсів. Саморегульований ринок стає своєрідною машиною для підтримки і збагачення крупних підприємств. Основа влади крупних корпорацій – техніка, а не закони ринку. Визначальну роль відіграє тепер не споживач, а виробник, техноструктура.

По-четверте, інституціоналісти вважають, що необхідно відмовитися від аналізу економічних відносин з позиції так званої “економічної” людини. Необхідні не розрізнені дії окремих членів суспільства, а спільні, скоординовані дії організацій (профспілок, державних органів та ін.) проти диктату підприємств. Державі необхідно взяти під свою опіку екологію, освіту, медицину.

Як течія економічної думки, інституціоналізм відносно молодий: його виникнення і формування як наукової школи відноситься до кінця XIX ст., але вже до 30-х років нашого століття ідеї інституціоналізму були широко розповсюджені в середовищі істориків, економістів і соціологів. Перший період розвитку інституціоналізму одержав назву так званої старої негативної школи (Т. Веблен, Дж. Р. Коммонс, У.К. Мітчел, Дж. Гобсон).

Другий етап продовжувався з 40-х по 60-ті рр. (пізній інституціоналізм). Ідеологи інституціоналізму цього періоду не тільки описували протиріччя, але і, виходячи із досвіду та фактів, висували пропозиції, які були направлені на здійснення реформ рузвельтівського «нового курсу». Вони вивчали демографію і антропологію, розробляли теорії профспілкового руху.

З початку 70-х рр. розпочався новий етап в розвитку інституціоналізму – неоінституціоналізм. Його представники розробляють футурологічні ідеї індустріального суспільства.

Американський інституціоналізм початку ХХ ст. та його головні напрямки.

Американський інституціоналізм мав три основні напрямки: соціально-психологічний, соціально-правовий і кон'юнктурно-статистичний. Всі вони, не дивлячись на спільність фундаментальних положень значно відрізнялись один від одного в підходах, методиці аналізу, трактуванні причин і наслідків економічних явищ.

Засновником соціально-психологічного напрямку був Торстейн Веблен (1857-1929). Основні роботи: “Теорія бездіяльного класу”(1899), “Місце науки в сучасній цивілізації і інші нариси”(1919), “Інженери і система цін”(1965), “Теорія бізнесу і підприємництва”(1965).

В своїх роботах Веблен детально аналізував поведінку і мислення окремих соціальних груп людей, вивчав зміну умов розвитку суспільства і еволюцію техніко-економічних і соціальних інститутів суспільства, розглядаючи економічні явища як сталі традиції. До традиційних сил, які спонукають людину працювати, він відносив родинні почуття, тобто материнські і батьківські інстинкти, які заставляють батьків турбуватися про своє потомство; інстинкт “материнства”, суть якого визначав як смак до добре зробленої роботи; інстинкт допитливості, тобто бажання людей пізнавати, досліджувати оточуючий світ. На перше місце, таким чином, Веблен ставив інстинкти, звичаї, традиції і у відповідному ступені недооцінював роль свідомих моментів в господарському житті людини.

Веблен ототожнював закономірності суспільного розвитку з біологічними і вважав, що еволюція суспільно-економічних структур суспільства являє собою процес їх природного відбору, в якому виграють найбільш пристосовані структури.

Веблен знаходився під сильним впливом ідей К. Маркса і виходив з того, що основою соціального життя любого суспільства є виробництво, при цьому обмежуючи його лише технологією. Він вважав, що почуття, традиції і погляди людей відстають від змін в області технології виробництва, а поступальний розвиток суспільства в основному зводиться до процесу розумового пристосування індивідів до цих змін. Все суспільство Веблен пропонував розглядати як промислову машину, чікими складовими частинами являються економічні інститути.

Веблен став основоположником всіх сучасних індустріально-технократичних концепцій. Він запропонував виділити світ “бізнесу” і світ “індустрії”. Перший має справу з сферою обігу, а другий з сферою виробництва. До світу бізнесу він відносив менеджерів, управляючих, організаторів виробництва, підприємців і фінансистів. Бізнес на думку Веблена, породжує націоналізм, релігійне невігластво, приватну власність і несе в собі негативний заряд.

До світу виробництва, за Вебленом, відносяться інженерно-технічні працівники і робітники. Основні параметрами, які характеризують світ індустрії, є рівень протиріччя, що в цілому світ бізнесу підпорядкував собі світ індустрії. Протиріччя між бізнесом і виробництвом являються основою і головною причиною розриву між рухом виробництва і рухом цін.

Веблен виразив думку про виключну роль технічної інтелігенції в житті суспільства, яка підвищує темпи його розвитку. Він пропонував створити “генеральний штаб” інженерів і техніків, передавши політичну владу в їх руки. В цьому випадку, вважав Веблен, державні структури, які складаються з представників технічної інтелігенції, зуміють розвивати виробництво в інтересах всього суспільства. Якщо це станеться, то країна одержить додатковий і важливий стимул до розвитку. Технократичні ідеї Веблена одержали розвиток в роботах його послідовників.

Предметом економічної теорії, на думку Веблена, є людська діяльність в усіх її проявах. На відміну від неокласиків, Веблен був переконаний, що людина не рахувальний механізм, який життєво оцінює корисність того чи іншого блага з метою максимізувати загальний ефект від використання наявного запасу ресурсів. Економічна поведінка людини носить більш складний, іноді навіть іраціональний характер. На людину суттєво впливає суспільна психологія: інстинкт наслідування, інстинкт самозбереження, схильність до суперництва, дозвільна цікавість і т.д. Величезну роль в системі відіграє така психологічна категорія, як “заздрісне порівняння”. За допомогою цієї категорії він пояснює такі економічні явища, як схильність до престижного споживання і нагромадженню капіталу.

В кінці ХІХ ст. Джон Р. Коммонс (1862-1945) створив соціально-правовий напрямок в інституціоналізмі. Його основні роботи: “Правові основи капіталізму”(1924), “Інституціональна економіка, її місце в політичній економіці”(1934), “Економічна теорія трудових дій”(1950).

Для методології Дж.Коммонса характерне поєднання ряду положень школи граничної корисності і юридичної концепції в економіці, яку сформували представники нової історичної школи в Німеччині. Головну увагу при проведенні аналізу економічної реальності Дж.Коммонс приділяв дослідженню таких інститутів, як сім'я, держава, профспілки, корпорації, торгові об'єднання, виділяючи перш за все юридичні, правові норми і аспекти їх функціонування.

Дж.Коммонс також стверджував, що економічні категорії і інститути перш за все проявляються через їх юридичне оформлення. Власність, наприклад, проявляється як речова (любє майно), неречова (гроші, боргові зобов'язання), як невідчуття (цінні папери).

Ринкові відносини в сучасному капіталістичному суспільстві вважав Дж.Коммонс, в силу різних причин можуть бути “нечесними” і “несправедливими”. Зробити відносини обміну чесними можливо шляхом впровадження розумного законодавства і правильного використання законів. Різні прошарки суспільства повинні співпрацювати між собою, а всі виникаючі неминучі конфлікти вирішувати виключно на юридичній основі.

Засновником кон'юктурно-статистичного інституціоналізму прийнято вважати Уеслі Мітчелла (1874-1948). Його основні роботи: “Цикли ділової активності”(1913), “Лекції про типи економічної теорії”(1935).

В центрі уваги У. Мітчелла знаходиться поведінка людей в суспільстві. Він спирався на положення, що головний фактор економічного розвитку криється в психології людей, в їх традиціях, звичках. У. Мітчелла цікавила перш за все суспільна психологія, а не психологія індивіда. Це пояснюється тим, що для

Мітчелла суть розвитку людського суспільства зводилась до вдосконалення колективних зв'язків між його членами.

В центрі досліджень Мітчелла знаходились циклічні явища і процеси в економіці, зокрема, проблема грошового обігу. Розпочинаючи аналіз, він пробував визначити, які фактори в найбільшому ступені впливають на економіку, а в ній на – фінанси, гроші і кредит. Мітчелл вважав, що саме ці сфери являються найважливішими і їх розумне регулювання може попередити кризи. Встановивши, які фактори – психологічні, соціальні, культурні, релігійні, чинять максимальний вплив на хід господарської еволюції суспільства, У. Мітчелл спробував виразити їх кількісно, вивчаючи закономірність в їх коливаннях.

Для методологічних підходів У. Мітчелла характерне бажання уникати відповідних оцінок доцільності або корисності того чи іншого економічного інституту; вчений просто сприймав і описував речі такими, якими вони є, як він їх собі уявляв. Найважливішою особливістю творчої лабораторії У. Мітчелла було активне використання статистичного аналізу.

Заслугою У. Мітчелла явилось створення моделі безкризового розвитку капіталізму, для чого, зокрема, прийшлося залучити величезний фактичний матеріал по еволюції національних економік. Конкретні цифри, які відображали господарський розвиток, були представлені ним як динамічні ряди натуральних і вартісних показників, далі оброблені за допомогою математичних методів вирівнювання динамічних рядів. Одержані дані об'єктивно відображали дійсний стан речей в економіці і були інтерпретовані вченим для створення узагальнених характеристик кон'юнктури.

У. Мітчеллу вдалося виділити відповідні коливання, цикли в змінах економічної кон'юнктури, які він подавав як логічний наслідок взаємодії різних параметрів, які визначають капіталістичне виробництво. На перше місце серед досліджуваних факторів він висував ціни, курси акцій і інші показники сфери обігу. Мітчелл зробив висновок, що економічна криза по суті являє собою лише відповідну – нижню – фазу ділового циклу.

Лінію, розпочату У. Мітчеллом, пізніше успішно продовжили такі вчені як: Р. Фішер, Р. Фріш, М. Калецький, Я. Тінберген, які також займалися вивченням і виявленням циклічних процесів в економіці. Вони зуміли побудувати економічні моделі циклів розвитку США за 1919-1932 рр., Англії за 1870-1913 рр., Голандії за 1923-1937 рр., В цілому їх праці, поряд з роботами вчених інших шкіл і течій в економічній думці, сприяли становленню економетрики, тобто вивченню економіки за допомогою математичних методів, що підвищило об'єктивність одержуваних результатів, їх надійність, різко збільшило ефективність і швидкість аналізу.

В сфері теорії У. Мітчелл поділяв головну ідею інституціоналізму про необхідність посилення суспільного контролю над економікою. Він пропонував створити систему державного страхування від безробіття, ввести систему індикативного (рекомендаційного) планування американської економіки і т.д.

Неоінституціоналізм

Деякі найважливіші ідеї і положення інституціоналізму в новітній західній економічній думці представлені в теоріях індустріального і постіндустріального суспільства. Більшість цих теорій виходить із того, що НТР являється потужним, якщо не ведучим, фактором трансформації сучасного суспільства. Саме науково-

технічна революція змінює структуру економіки і соціально-професійну структуру суспільства, сприяє подоланню криз попиту і пропозиції, змінює характер праці, веде до зростання зарплати і підвищення рівня життя населення. Під впливом НТР капіталізм переростає в індустріальне суспільство.

Розробку **концепції індустріального суспільства** зв'язують з іменем Р. Арона, Ж. Фураст'є, Ж. Еллюля, П. Дракера, У. Росту. До основних рис "індустріального суспільства" вони віднесли створення умов для максимально ефективного використання досягнень науки і техніки, ліквідацію за допомогою держави полюсів багатства і злиднів в суспільстві, широке використання інформаційних систем в самих різноманітних сферах життя, зосередження влади в промислових і банківських корпораціях в руках вчених і управляючих, ліквідацію ведучої ролі власності.

Варіант теорії "індустріального суспільства" Джона Кеннета Гелбрейта (1908-2001) дістав назву **нового індустріального суспільства**. Основні роботи: "Суспільство достатку" (1957), "Нове індустріальне суспільство" (1967), "Економічні теорії і цілі суспільства" (1973) та ін.

Техніка і технологія, на думку Дж.К.Гелбрейта, породжують нові економічні ознаки, що стали характерними для сучасного капіталізму (найважливіша з них - планування). Зміни в техніці спричинили утворення найбільших корпорацій – основи індустріальної системи, а також поєднання корпорацій з державою. Так виникає "нове індустріальне суспільство" – підсумок і прояв науково-технічного прогресу. Реальну владу в керівництві корпораціями мають уже не власники капіталу, а "техноструктура", що складається з інженерів, учених і адміністраторів і діє в інтересах суспільства. Метою "техноструктури" є не максимізація прибутку, а зміцнення ринкових позицій корпорацій. Планування в межах корпорації потребує стабільності внутрішніх і зовнішніх умов функціонування, що робить ринок передбачуваним і ліквідує вільну конкуренцію.

На початку 70-х рр. ХХ ст. виникла концепція **постіндустріального (інформаційного) суспільства** американського економіста і соціолога Даніела Белла. Основні роботи: "Початок постіндустріального суспільства" (1973), "Культурні протиріччя капіталізму" (1978).

Постіндустріальне суспільство – це суспільство послуг, де більше половини населення зайнято поза сферою матеріального виробництва, економіка має "узгоджений характер", забезпечується загальний добробут, управління суспільством переходить до вчених, а головною цінністю є інтелект та інформація. Економіка такого суспільства характеризується принципом ефективності.

Теорія суперіндустріалізму американського вченого Олівіна Тоффлера виникла на початку 80-х рр. ХХ ст. Основні роботи: "Зіткнення з майбутнім"(1970), "Третя хвиля" (1980).

На думку Тоффлера, людство переживає технологічну революцію, яку він розглядає як "третю хвилю" радикальних перетворень суспільства. Ця хвиля повинна привести до створення надіндустріальної цивілізації, яка буде характеризуватись новим образом життя, збільшенням ролі дозвілля, зміною умов праці, відмовою від потокового виробництва, впровадженням найсучаснішої техніки в повсякденне життя.

Одним з різновидів теорії “індустріального суспільства” є теорія “стадій суспільного розвитку” Уолта Ростоу. На його думку, усі суспільства відповідно до рівня їх економічного розвитку можна зарахувати до однієї з п’яти категорій: традиційне; перехідне; суспільство, що переживає процес зрушення; суспільство, яке “дозріває”; суспільство, яке досягло високого рівня масового споживання. Економічну систему США У. Ростоу зображає як найвищу стадію суспільної еволюції, стадію високого рівня споживання, модель для майбутнього розвитку всіх інших країн. Посилаючись на технічно-економічні показники – норму нагромадження, технічний рівень виробництва, рівень споживання, У. Ростоу стверджував, що структура радянської економіки була близької до структури економіки Заходу. Цікаво, що комунізм учений назвав “хворобою перехідного періоду”, одним з можливих шляхів переходу до “єдиного індустріального суспільства”.

Таким чином, теорії післявоєнного інституціоналізму охоплюють надзвичайно різні сфери суспільного життя, формуючи альтернативне (відмінне від неокласичного та кейнсіанського) бачення закономірностей розвитку економічних систем.

Лекція №11.

Тема: «Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці.»

План.

1. Економіка України радянської доби і періоду побудови незалежності.
2. Економічна думка в Україні після Жовтневої революції.

1. Економіка України радянської доби і періоду побудови незалежності.

Основними елементами “воєнного комунізму”, встановленого на початку громадянської війни, були продрозкладка, централізація управління націоналізованою промисловістю, видача заробітної плати продукцією, кооперація, зрівняльний розподіл. Українська РСР, увійшовши до складу Радянського Союзу 30 грудня 1922 р., втратила формальні ознаки незалежності, якими вона нібито користувалася після її утворення.

Впровадження політики непу (нової економічної політики) сприяло відродженню господарства УРСР. В.І.Ленін на відбудовному періоді визнав концепцію руху до соціалізму через державний капіталізм в умовах пролетарської держави. В економіці встановлювалася адміністративно-ринкова система господарювання, яка підтримувала мінімальний зв’язок із світовою економікою через зовнішню торгівлю на основі монополії держави. Господарський розрахунок у промисловості здійснювався на рівні тресту через Всесоюзну Раду Народного Господарства з перерозподілом прибутків. У сільському господарстві продрозкладка була замінена на продподаток.

З переходом до непу виникли сприятливі умови для розвитку торгівлі, але реальна вартість 100 000 руб. дорівнювала вартості однієї довоєнної копійки. Тому у 1922-1923 рр. було проведено грошову реформу – держбанк почав емісію червінців, забезпечених золотом. У 1927 р. внаслідок відбудови господарства валова продукція

промисловості в Україні зросла порівняно з 1913 р. на 32,5%, із них виробництво засобів виробництва – на 26,2%, а предметів споживання – на 40,5%.

Нова економічна політика сприяла відбудові господарства, нагромадженню коштів у сфері обслуговування, торгівлі, аграрному секторі, активізації приватному сектору економіки.

Але не з його приватною власністю і багатокладністю перешкоджав політиці індустріалізації. Тому у 1929 р. (у рік “великого перелому”) Й.В. Сталін відмовився від непу. Аграрний сектор економіки також зазнав змін. Через нестачу промислових товарів селяни приховували від держави хліб. Заготівельні ціни на сільгосппродукцію були низькими, й ціни на товари повсякденного вжитку високими. У 1927 р. Сталін проголосив курс на колективізацію сільського господарства..

У 1929 р. було розроблено перший п’ятирічний план розвитку народного господарства. Головною метою економічного розвитку стала індустріалізація і забезпечення техніко-економічної незалежності СРСР від капіталістичних країн. У 1934 р. було прийнято другий п’ятирічний план, а в березні 1939 р. – третій. Метою цих планів стало прагнення наздогнати і випередити капіталістичні країни в економічному розвитку, особливо за обсягом продукції на душу населення.

У 1929-1933 рр. обсяг промислової продукції України у 3 рази перевищував рівень 1913 р. В дію були введені Краматорський завод важкого машинобудування, Запорізький комбайновий завод, Харківський тракторний завод. Почали будівництво металургійних комбінатів “Запоріжсталь” та “Азовсталь”. До кінця першої п’ятирічки реконструйовано Донецький вугільний та Криворізький залізорудний басейни, побудовану першу чергу Дніпрогесу. Виникла електрометалургія та почалося виробництво феросплавів.

За роки другої п’ятирічки вартість валової продукції промисловості України зросла більше ніж у 2 рази, а порівняно з 1913 р. – у 7 разів. У 1937 р. Україна займала з видобутку вугілля четверте місце у світі, а з виробництва чавуну – третє місце у світі. За середньою потужністю металургійних заводів, кількістю потужних домених печей і за технічним обладнанням металургії Україна випередила всі країни Західної Європи, а з виробництва чавуну – Францію та Англію.

За період довоєнних п’ятирічок в Україні виникли нові галузі промисловості: трактобудівна, комбайнобудівна, верстатобудівна, турбінобудівна та розвинена хімічна промисловість. Обсяг харчової промисловості порівняно з 1913 р. виріс більше ніж у 4 рази, а легкої промисловості – у 2 рази.

Перед війною частка України у загальносоюзному виробництві була такою: більше 50% видобутку вугілля, 63% видобутку залізної руди, 62% виплавки чавуну, 47% виплавки сталі, 48% металопрокату. Мережа залізниць у 1940 р. збільшилася порівняно з 1913 р. на 30% і становила 17,1% загальносоюзної мережі. Розвинено морські порти (Херсон, Миколаїв, Маріуполь, Одеса), створено автомобільний та повітряний транспорт. У 1940 р. в Україні налічувалося 28 тис. колгоспників, 900 радгоспів, 1225 машино-тракторних станцій, 90 тис. тракторів, 31 тис. комбайнів, 50 тис. автомашин та ін. техніка. Ці показники значно перевищували показники капіталістичних країн. Посівна площа України становила 20% посівної площі СРСР, а виробництво хліба – третину союзного обсягу. Майже 20% селянських

господарств взагалі не мали землі, селяни працювали за відробіток (100 днів за рік з двору).

Велика вітчизняна війна змусила перебазувати підприємства і евакуювати понад 12 млн.чол. на територію інших союзних республік. З окупацією почалося пограбування України фашистськими військами за вказівкою “оперативного штабу” Розенберга. Насильно окупантам вдалося одержати тільки 28% зерна від запланованого ними, 53% цукру, 18% олії. Щоб покращити господарство із Німеччини були привезені 7 тис. німецьких фермерів-керівників, сотні тракторів, 8 тис. зернокосарок, 22 тис. плугів та ін техніки. Замість запланованого німцями 1 млн. тонн донецької сталі вони отримали всього 150 тис.

Восени 1944 р. Україна була звільнена від німецько-фашистських загарбників. Наслідки війни були катастрофічними: сільське населення скоротилося на 37%, міське – на 60%, знищено 599 заводів важкого і середнього машинобудування, спустошений Донбас, знищено 882 шахти, затоплено 77 рудників. Загальні збитки становили 1 трлн. 200 млрд руб. за цінами 1941 р. У 1944-1945 рр. Україна виробляла лише 26% довоєнної продукції. Але вже наприкінці четвертої п’ятирічки у 1946-1950 рр. в Україні працювало більше машинобудівних заводів ніж до війни. Почався швидкий розвиток газової, автомобільної, буровугільної та інших галузей промисловості. Внаслідок будівництва нових станцій та розширення електромереж виробництво електроенергії наприкінці 1958 р. збільшилося у 3 рази.

Протягом 1950-1958 рр. було побудовано 263 шахти, 19 доменних і 26 мартенівських печей, 13 прокатних і 16 трубопрокатних станів. Виплавка чавуну за цей період збільшилася у 2 рази, сталі і прокату – у 2,5 рази, машинобудування – у 3,4 рази. Таким чином, протягом 50 рр. в Україні побудовано і введено до дії більше 1 тис. великих промислових підприємств. Питома вага промисловості України в загальносоюзному виробництві зросла від 7% у 1945р. до 18% у 1958 р. У структурі галузей народного господарства окреслилася перевага промислової продукції, значними темпами розвивалася харчова і легка промисловість.

Протягом семирічки 1958-1965 рр. промисловість перейшла від галузевого до територіального принципу управління народним господарством через ради народного господарства (раднаргоспи) Але економічна ефективність виробництва мала тенденцію до спаду. Розвиток господарства здійснювався за рахунок екстенсивних факторів – нарощування капіталовкладень, матеріальних і трудових ресурсів. Тому у 1965-1966 рр. знову повертається галузевий принцип керівництва, метою якого було збільшення автономії підприємств, зведення до мінімуму кількості обов’язкових показників. Паралельно з валовими показниками введено нові: вартість реалізованої продукції, загальний фонд заробітної плати, загальна сума централізованих капіталовкладень. Встановлено фонди стимулювання: фонд матеріального заохочення, фонд соціально-культурних заходів, фонд самофінансування для подальшого розвитку виробництва. Події 1968 р.у Чехословаччині зовсім припинили реформування економіки. Шанс на перехід до інтенсивного типу розвитку економіки був втрачений.

В Україні у 60-ті роки (7 і 8 п’ятирічки) продовжився швидкий індустриальний розвиток: пущено 1300 підприємств, у тому числі – 127 в легкій промисловості, 10 доменних і 12 мартенівських печей, Черкаський і Чернігівський заводи хімічного

волокна, закінчено спорудження Придністровської, Зміївської, Бурштинської і Луганської теплових електростанцій, першої черга Трипільської ДРЕС.

У наступних 9 і 10 п'ятирічках виробництво електроенергії досягло 236 млрд кВт/г. Високими темпами розвивалася промисловість України. У 1978 р. виробництво зерна в Україні було механізоване на 99%, кукурудзи на зерно – на 92%, соняшника – на 96%, цукрового буряка – на 91%, картоплі – на 89%. Площа меліоративних земель досягла 1 млн.га., збір хліба становив щороку 44,4 млн. тонн.

Упродовж 11 і 12 п'ятирічок введено до дії 136 нових промислових підприємств. Проте економічна ефективність виробництва все зменшувалася. Зростання переважно відбувалося екстенсивними методами: при зростанні національного доходу за 1961-1990 рр. у 3,8 раза, основні фонди збільшилися у 6 разів. З 1970 р. почався занепад сировинних галузей і старіння основних фондів, знос яких у 1990 р. в промисловості становив 48%.

У 1990 р. по народному господарству вивіз з України складав 48,1 млрд. руб., ввіз – 54,6 млрд. руб. Було вивезено 6% вугілля, 12% - цементу, 40% - готового прокату, 11% - мінеральних добрив, 21% - каустичної соди та ін. Україна забезпечувала 25% виробництва машинобудівної промисловості Союзу, в той же час імпортувала картоплезбиральні комбайни, вагони метрополітену і вагони електропоїздів, 93% тролейбусів, 97% вантажних автомобілів, 88% технологічного обладнання для легкої промисловості, 70% легкових автомобілів.

Здобуття незалежності України у середині 1991 р. визначило курс на побудову ринкової економіки. Перехід від адміністративно-командної до ринкової економіки не міг бути безболісним. Україна успадкувала від Радянського Союзу структуру економіки, в якій виробництво засобів виробництва становило понад 70%, а виробництво предметів споживання лише 28%. У багатьох галузях промисловості функціонувало біля 65% спрацьованих основних фондів.

Наприкінці жовтня 1991 р. Верховна Рада України розглянула “Основні напрями економічної політики в умовах незалежності”. В документі передбачалася структурна перебудова господарства України. У березні 1992 р. Верховна Рада розглянула “Основи національної економічної політики України”, в яких зазначалося, що Україна залишається в СНД, але повністю виходить з рубльового простору. Документи, постанови і розпорядження уряду не були результативними. Лише за 1991-1993 рр. національний дохід України скоротився на 39%. Україна стала лідером серед світових країн за обсягом дефіциту державного бюджету і розміром зовнішнього боргу. За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні у 1992 р. зріс у 21 раз, а у 1993 – у 103 рази. Криза охопила і сільське господарство України. У 1990-1993 рр. обсяг сільськогосподарської продукції скоротився на 25%. Як альтернатива державному аграрному сектору в Україні почали поступово створюватися фермерські господарства. Якщо у 1992 р. їх налічувалося 2098, то на 1 жовтня 1993 р. – 26048. За період з 1991 по 1995 рр. по показникам ефективності функціонування економіки Україну відкинуто на 20 років назад, за роботою транспортної системи – на 30 років назад. У 1994 р. спад промислового виробництва України досяг 27,7% (для порівняння: під час Великої депресії в США цей показник – 25%, під час другої світової війни в СРСР – 30%). Виникла серйозна загроза витіснення України на периферію світового господарства. За цей період поглибилося структурне розбалансування економіки, загострилася енергетична

проблема і зросла “тіньова економіка”. Ця ситуація вимагала вжиття рішучих заходів, які б органічно поєднували невідкладні антикризові дії з реалізацією нової економічної стратегії. Вони були закладені у Зверненні українського Президента Леоніда Кучми до Верховної Ради України в жовтні 1994 р. і передбачали цінову лібералізацію, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної конкуренції і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи. У перші 2-3 роки після проголошення економічного курсу Л.Д.Кучми в українській економіці намітилися певні зрушення на краще. В 1995 р. в Україні було роздержавлено 16265 об’єктів. Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти відносно долара. У вересні 1996 р. було проведено грошову реформу, суть якої полягала в деномінації карбованця і заміні його на гривню. Усунуто загальний товарний дефіцит. Ці заходи дали позитивні результати, насамперед, зменшення темпів падіння ВВП (у 1997 р. темпи падіння становили 3,2%). Однак не дивлячись на деяку стабілізацію, що намітилися у 1997 р. у ряді галузей, економічну кризу подолати не вдалося. Це позначилося на становищі населення. Якщо у 1997 р. ВВП на душу населення становив 1040 дол.США, то в 1998 р. – 816 дол.США, а в 1999 р. – 600 дол.США (у розвинутих країнах цей показник становить від 25 до 42 тис. дол.США). Однією з головних проблем української економіки за підсумками 2000 р. стало зростання цін. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан здоров’я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, перемістилася з 54 на 102 місце у світі. Причина такого становища крилася в недосконалій податковій політиці, яка сприяла розвитку “тіньової економіки”. У 1999 р. її обсяги досягли 60%. Лише з 1991 по 1995 рр. з України було нелегально вивезено 15-20 млрд. дол. США, які осіли в іноземних банках. Не вдалося розгорнути боротьбу з корупцією і хабарництвом. Негативним фактором для розвитку української економіки став величезний зовнішній борг, який катастрофічними темпами продовжує зростати до цього часу. Незважаючи на тривалу системну кризу економічна політика держави протягом 2000-2009 р. не мала стратегічної основи, здійснювалася фрагментарно, переважно зусиллями Національного банку України. Світова фінансова криза, яка розпочалася наприкінці 2008 р. погіршила економічне становище України.

Отже, відсутність достатньої політичної волі, професіоналізму законодавчої і виконавчої влади в умінні поєднати світовий досвід з конкретними українськими умовами, безплідна боротьба всередині самої влади, привели до зниження довіри суспільства до самої влади і до ринкових реформ.

2. Економічна думка в Україні після Жовтневої революції.

Шляхи і характер розвитку економічної думки в Україні після Жовтневої революції зумовлені двома факторами: по-перше, складними політичними подіями, по друге – розвитком економічної науки на початку ХХ ст. В цей період економічна теорія продовжувала розвиватися у двох напрямках – економічні ідеї, що формувалися під впливом західних шкіл і під впливом марксизму. Головною відмінністю підходів представників цих напрямів до проблеми соціально-економічних перетворень суспільства були уявлення про їх рушійні сили і методи. Перші передбачали здійснення перетворень демократично оновленою державою на

основі збереження і подальшому розвитку різних форм власності, збереження принципу приватної ініціативи, товарно-грошових і ринкових відносин. Ортодоксальні марксистки зводили ці перетворення до побудови пролетарською державою нової, спрощеної соціально-економічної структури суспільства та ліквідацію тих відносин, що існували. Саме друга течія в силу історичних обставин і визначила розвиток офіційного напрямку суспільно-економічної думки.

В 20-ті роки ХХ ст. Й.Сталін майже не брав участі в дискусіях, як інші соратники В.Леніна. Але наприкінці цих років його вплив на формування економічної науки значно посилювався. У грудні 1929 р. він виступив на конференції марксистів-аграрників, де заявив, що в нашому суспільстві все ще існують буржуазні і дрібнобуржуазні теорії, які необхідно викоринювати і викидати геть. Це стало початком переслідування економістів з іншою точкою зору, ніж офіційна. Культ особи почав поширюватися після тріумфального святкування 50-річчя з дня народження Сталіна. В ленінській моделі соціалізму були закладені такі риси для майбутньої командної системи, як диктатура пролетаріату та панівне становище державної форми власності на засоби виробництва. Захищаючи ці риси Й.Сталін здійснив надіндустріалізацію, насильницьку колективізацію села, утвердження волюнтаристських методів господарювання. При сталінщині впав авторитет економічної науки. Він проявився в скороченні видань літератури, припиненні існування багатьох науково-дослідних інститутів та репресіях проти економістів. Завдання вчених-економістів зводилося до пропаганди сталінських робіт. Дослідження не ґрунтувалися на використанні фактичного матеріалу, а наводилися готові дані, які відповідали інтересам панівної ідеології.

Не дивлячись на негативні обставини, економічна наука, хоч і суперечливо, але розвивалася. В 1936 р. було створено інститут економіки АН УРСР. Серед теоретичних проблем 30-50-х рр. найголовнішою була проблема народногосподарського планування. Над нею працювали В.Чубар, О.Шліхтер, С.Косіор та ін. Здійснювався також аналіз економічних законів та категорій, наприклад, закону вартості. Спочатку вважалося, що при соціалізмі він не може існувати. Пізніше ця точка зору була виправлена. У 1951 році відбулася економічна дискусія, підсумки якої підвів Й.Сталін в роботі “Економічні проблеми соціалізму в СРСР”. Він помилково вважав, що засоби виробництва не є товаром на внутрішньому ринку, а закон вартості гальмує розвиток колгоспного виробництва і тому необхідно перейти до прямого продуктообміну.

На початку 60-х рр. в економічному житті країни уповільнилися темпи розвитку господарства, поглибилася диспропорція продуктивних сил. Це стало причиною появи гострих дискусій по проблемам власності і товарно-грошових відносин. Ці питання аналізувалися в роботах таких економістів, як І.Лукінов, В.Корнієнко, Ю.Пахомов, Я.Лінійчук та ін. Вони довели необхідність поєднання планування з товарно-грошовими відносинами. Відомий економіст В.Корнієнко вперше в соціалістичній економічній літературі зазначив, що державна форма власності не є загальнонародною.

У 1987 р. журнал “Комуніст” провів дискусії серед економістів щодо перспектив розвитку економічної науки в умовах перебудови. На думку вчених не тільки політекономія була у кризовому стані, але й інші економічні науки. Дослідники історії вітчизняної та зарубіжної економічної думки кінця 80-х рр.

основну увагу приділяли критиці немарксистських економічних теорій. Тепер виникла потреба переосмислити рівень досліджень цього напрямку економічної науки.

В наш час українські економісти працюють над аналізом ринкових відносин в перехідному для України періоді, досліджують різноманітні форми власності, знайомляться з досвідом зарубіжних колег по реформуванню господарства.

Словник основних термінів і понять по історії економіки та економічної думки

Абстракція – метод наукового дослідження, який виділяє сутність і постійні характеристики об'єкту і виключає з аналізу все випадкове (другорядне).

Акселератор – коефіцієнт, протилежний мультиплікатору, характеризує вплив приросту національного доходу на приріст інвестицій.

Алод – індивідуальна приватна спадкова власність на землю, що вільно відчужувалася.

Беналітет – монопольне володіння феодалів господарськими будівлями.

Бенефіцій – земельне володіння, яке дарувалося великим феодалом (королем) в пожиттєве користування васалам за умови несення військової або адміністративної служби.

Бюджетний дефіцит – сума перебільшення витрат держави над її доходами.

Ганза – група покупців, торговий союз міст Балтійського та Північного морів на чолі з містом Любеком у XII –XVI ст. Офіційно оформлений у 1556 р., формально існував до 1669 р. Назва з'явилася у 1267 р. в англійській Королівській грамоті.

Гранична корисність – здібність задовольняти найменш інтенсивну потребу; додаткова корисність, яку отримує споживач від додаткової одиниці товару чи послуги.

Господарська економічна система – концепція В.Ойкена про два «ідеальні типи» господарств: центрально-керованої економіки і мінової економіки. В першому випадку економічне життя керується єдиним планом, в другому – кожен суб'єкт господарювання керується власними планами.

«Господарство Робінзона» – термін, введений в науковий обіг К.Менгером для використання при аналізі економічних відносин і показників на рівні окремого господарюючого суб'єкта (індивіда), тобто на мікрорівні, із врахуванням почуття власності і обумовленого відносною рідкістю благ егоїзму людини. Державне регулювання економіки – втручання держави в економічні процеси шляхом впливу на функціонування ринкового механізму адміністративними (законодавчими), економічними (валютно-фінансовими, грошово-кредитними, бюджетно-податковими та ін.) методами.

Дедукція – метод наукового дослідження, який дозволяє обґрунтовувати одиничні явища і процеси на базі загальних положень.

Демонізація – ліквідація державної чи іншої монополії, яка диктує свої умови ринку.

Диференціація продукту – суттєва відмінна ознака товару чи послуги, може бути для покупця як реальною, так і уявною.

Домен – земля, на якій велося господарство землевласників

Домінальні землі – поміщицька, державна, церковна земля в Австрійській імперії та на західноукраїнських землях, що входили до її складу.

Емфітевтичне право – довго- або вічнострокова оренда.

Євродолари – долари, що продаються за межами США.

Закупи – залежні люди в Київській Русі, які брали у феодала в борг позику (купу) і зобов'язані були відробляти її.

Залізний шлях – сухопутний торговий шлях, що з'єднував Київ з Тмутараканню, Малою Азією і країнами Сходу.

Загальна рівновага – стійкий стан конкурентної економіки, при якому споживач максимізує значення функції корисності, а конкуруючі виробники максимізують отриманий прибуток при цінах, що забезпечують рівність попиту і пропозиції.

Залізний закон заробітної плати – витікає з теорії народонаселення Т. Мальтуса і означає, що в силу природного приросту народонаселення (і відповідно зростанню пропозиції робочої сили на ринку праці) і падаючої родючості ґрунту, рівень заробітної плати в суспільстві не може зрости і залишається на низькому рівні..

Закон Кларка – оцінка концепції Дж.Б.Кларка про розподіл доходів на основі принципів граничного аналізу цін факторів виробництва, у відповідності з цим законом, стимул збільшення фактора виробництва вичерпується по мірі того, як ціна цього фактора починає перевищувати можливі доходи підприємця.

Закон Сея – концепція Ж.Б.Сея про повну реалізацію суспільного продукту, тобто про безкризове економічне зростання. У відповідності з цим законом при досягненні і дотриманні суспільством принципів *laissez faire* виробництво (пропозиція) буде породжувати адекватне споживання (попит), тобто виробництво товарів і послуг обов'язково породжує доходи, на які ці товари і послуги можна придбати завдяки гнучкому і вільному ціноутворенню на ринку.

Закони Госсена – головні теоретичні принципи маржиналізму, попередником якого є Г. Госсен. Розрізняють два закони Госсена: перший – із збільшенням наявності певного блага його гранична корисність зменшується, другий – оптимальна структура споживання (попиту) досягається при рівності граничних корисностей всіх спожитих благ.

Золоте забезпечення – запас золота у центральних банках, призначених для покриття банківської емісії, а інколи й для забезпечення поточних рахунків та інших зобов'язань, що належать до оплати.

Індукція – метод наукового дослідження, який дозволяє виявити загальні положення і принципи на основі окремих фактів чи явищ.

Інституціоналізм – сучасний напрям економічної думки, який сформувався у 20 - 30 рр.ХХ ст. як альтернатива неокласичному напрямку економічної думки; його головною особливістю є дослідження усієї сукупності соціально-економічних факторів (інститутів), а також ідея соціального контролю суспільства над економікою.

Капітулярій – закони і розпорядження франкських королів з династії Каролінгів.

Колон – вільний дрібний землероб у Римській імперії у I –II ст.н.е. Статус колона змінився у IV-V.

Комендація – форма перетворення вільних селян на залежних.

Кріпосне право – система права у Середньовіччі, що встановлювала залежність селянина від феодала і неповну власність останнього на селянина-кріпака.

Кейнсіанство – економічне вчення створене Дж.М.Кейнсом, суть якого полягає в тому, що держава повинна регулювати економіку шляхом широкого використання фіскальної, грошово – кредитної політики та інших активних заходів впливу на ринковий механізм.

Класична політична економія – напрямок економічної думки (період з XVIII по XIX ст.) представники якого виступили проти протекціоністських ідей меркантилістів, створили наукову базу методологічних і теоретичних досліджень ринкових економічних відносин; головною особливістю напрямку є ідея “чистої” економічної теорії, а також необхідність абсолютного невтручання держави в механізм саморегульованої економіки.

Кількісна теорія грошей – теорія, що доводить: 1) по ортодоксальній версії класичної школи - залежність цін на товари виключно від кількості грошей в обігу; 2) по версії неокласичного напрямку - залежність коректування цін на товари у відповідності із вартістю грошового матеріалу, непостійним рівнем швидкості обігу грошей і кількості товарної маси, а також з врахуванням ступеня ліквідності грошей.

Конкуренція монополістична – ринкова ситуація, при якій ступінь посилення взаємозаміни конкуруючих товарів, тобто «диференціація продукту», дозволяє продавцю контролювати рівень пропозиції і ціни і досягти абсолютної монополії на власний продукт, але при цьому сам продавець знаходиться під впливом конкуренції інших продавців, які мають товари – замітники.

Конкуренція недосконала – ринкова ситуація, при якій невелика кількість крупних виробників (продавців) отримує можливість впливати на рівень ринкової ціни.

Конкуренція досконала (вільна, чиста чи повна) – ринкова ситуація з багатьма продавцями і покупцями однорідної продукції, які не можуть впливати на рівень цін на ринку.

Крива Філіпса – емпірична крива, що характеризує зв'язок між щорічною процентною зміною заробітної плати в грошовому виразі і рівнем (часткою) безробіття.

Лен – бенефіцій, що передавався у спадок.

Ліквідність – здібність матеріальних засобів та інших ресурсів швидко перетворюватись на гроші; здібність підприємств вчасно сплачувати свої борги, перетворювати статті активу балансу в гроші.

Люстрація – інвентаризація у королівських маєтках середньовічної Польщі.

Магдебурзьке право – система міського самоуправління у середні віки.

Мануфактура – 1) форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості; 2) назва деяких текстильних підприємств в Україні та в інших країнах.

Макроекономіка – економіка як ціле, або її найважливіші складники; розділ економічної теорії, який вивчає економіку в цілому.

Маржиналізм – узагальнення ідей і концепцій, в основі яких лежить дослідження граничних економічних величин як взаємопов'язаних явищ економічної системи на макро- та мікрорівні.

“Маржинальна революція” – перехід від теоретико-методологічних принципів класичної школи до теоретико-методологічних принципів маржиналізму, який відбувся в останній треті XIX ст.

Меркантилізм – напрям економічної думки XVI – XVIII ст., представники якого ототожнювали багатство країни з грошима і розглядали їх як важливу умову економічного росту, а джерело багатства вбачали у зовнішній торгівлі і забезпеченні активного торгового балансу; головною особливістю напряму є пропаганда ідеї протекціоністської економічної політики держави (участь держави в управлінні економічними процесами).

Металічна теорія грошей – теорія, яка пояснює цінність грошей вагою монети, що чеканиться державою.

Мікроекономіка – розділ економічної науки, який досліджує економічні об'єкти (наприклад, фірми) або окремі явища.

Монетаризм – економічна теорія, що показує визначну роль грошової маси в обігу і її значення в здійсненні політики стабілізації економіки.

Монополія – підприємство чи група підприємств, що займають домінуюче положення на ринку і визначають та контролюють ціни; форма ринку, що контролюється одним чи декількома підприємствами.

Монопольна ціна – вид ціни, що встановлюється монополією.

Монопсонія – ситуація, коли на ринку діє багато продавців і один покупець.

Мультиплікатор – категорія, що використовується в економічній теорії для характеристики і визначення різних взаємозв'язків, де має місце мультиплікаційний ефект. Наприклад, в кейнсіанстві під мультиплікатором визначається коефіцієнт, який характеризує взаємозв'язок між зміною доходу і зміною інвестицій.

“Невидима рука ринку” – введене в науковий апарат А.Смітом поняття, у відповідності з яким передбачається таке співвідношення у взаємодії господарюючих суб'єктів і держави, коли остання не протидіє об'єктивним економічним законам і не втручається в механізм вільного функціонування ринкової економіки.

Нейтральність грошей – теоретичне положення класичної школи, згідно з яким гроші вважаються тільки технічним засобом обміну.

“Неокласичний синтез” – термін Поля Самуельсона, який використовується “для визначення синтезу тих істин, які були встановлені класичною політичною економією, і положень, доведених сучасними теоріями формування доходів”.

Неокласична теорія – один із сучасних напрямів економічної думки, який сформувався в 90-х роках XIX ст. на ґрунті як ідей економічного лібералізму і чистої теорії, так і принципів системного аналізу маржинальних (граничних)

показників і мікроекономічного дослідження, став альтернативою класичної політичної економії; з 30х років теоретико-методологічні завдання неокласиків доповнилися макроекономічними дослідженнями і проблематикою соціальної спрямованості і державного регулювання економіки.

Неолібералізм – економічна концепція державного регулювання господарських процесів на принципах досягнення вільної (чистої) конкуренції підприємців, свободи ринку та інших елементів економічного лібералізму; альтернативна кейнсіанству концепція державного регулювання економіки.

Нобілі – знать у Стародавньому Римі, привілейована правляча верхівка, сенатори.

Нобілітація – отримання дворянства в добу Середньовіччя.

Номіналістична теорія грошей – теорія, що визначає цінність монети тим номіналом, який встановлюється державою.

Олігополія – панування декількох крупних фірм на ринку.

“Оптимум Парето” (суспільна максимальна корисність) – поняття, введене для оцінки таких змін, які або покращують добробут усіх, або не погіршують добробут усіх, але одночасно покращують добробут принаймі однієї людини; концепція, що дозволяє прийняти оптимальне рішення по максимізації прибутку.

Патронат – 1) за часів Римської республіки – добровільна віддача громадян у покровительство великим землевласникам; 2) у пізній Римській імперії, у добу раннього Середньовіччя – система залежності невеликих власників.

Прекарій – умовне землеволодіння, коли земля отримувалася на строк, визначений її власником.

Пул – одна з форм монополій, яка характеризується тим, що прибуток усіх учасників надходить у загальний фонд і розподіляється між ними пропорційно до їхніх капіталів.

Політика конкуренції – сукупність законів і державних заходів, спрямованих на максимально можливу реалізацію на практиці ідеалу повної (чистої) конкуренції.

Політична економія – термін, введений в науковий обіг А. Монкретьєном, який видав в 1615 році “Трактат політичної економії”; назва економічної науки, яка повинна вирішувати такі проблеми: 1) державного господарства (версія меркантилістів); 2) вільного приватного підприємництва (версія класичної політичної економії).

Протекціонізм – політика, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції шляхом безпосереднього чи посереднього обмеження імпорту товарів.

“Психологічний закон” – положення Дж.М. Кейнса, у відповідності з яким “ по мірі того, як зростає реальний доход, суспільство бажає споживати його постійно зменшуючу частину”.

Псування монети – зниження урядом цінності і ваги національної монети у зв’язку з помилковим уявленням про те, що золото і срібло є грошима за своїми природними властивостями.

Райфайзенка – сільський кредитний кооператив, названий ім’ям німецького громадського діяча Райфайзена Фрідріха Вільгема, засновника кредитних кооперативів у Німеччині.

Регалії – за феодалізму в Західній Європі монопольне право короля та великих феодалів на стягнення мита, судових штрафів тощо.

Рівноважна ціна – ціна товару при рівності попиту і пропозиції.

Рустикальні землі – селянські земельні наділи в Австрійській імперії та західноукраїнських землях, що входили до її складу.

Рядовичі – залежне населення в Київській Русі, яке слугувало князю договором (рядом).

Серваж – форма феодальної залежності селян у Франції в XI – XIII ст.

Соляний шлях – сухопутний торговий шлях, що з'єднував Київську Русь з узбережжям Чорного моря.

Схильність до ліквідності – бажання відкладати частину грошей в запас у вигляді банківських чи цінних паперів.

Спосіб визначення сумарної корисності – спосіб оцінки граничної корисності спожитих благ; спосіб називається аддитивним, якщо гранична корисність однорідних благ з кожної останньої одиниці характеризується із знижуючою тенденцією, і мультиплікативним, якщо гранична корисність однорідних благ множиться на їх кількість.

“Справедлива ціна” – категорія економічного вчення каноністів, яка “пояснювала” правомірність адміністративного (неринкового) ціноутворення і можливості “продавати речі дорожче, щоб не нашкодити як власнику, так і всьому суспільному життю”.

Тартак – лісопилка в XVI- XIX ст.

“Теорія вмінення” – теорія ціноутворення “австрійської школи”, суть якої зводиться до процесу послідовного вмінення частини вартості (цінності) блага “першого порядку” благам “послідуючих порядків”, які використовувались при його виробництві.

Теорія витрат виробництва – одне із витратних пояснень теорії вартості, у відповідності з яким цінність товару пояснюється витратами в процесі виробництва на фактори “праця”, “капітал”, і “земля”.

“Теорія очікування” – теорія О.Бем-Баверка про механізм походження проценту на капітал завдяки продуктивній сутності фактору часу; специфічний ресурс “капітал” в залежності від його розміру і часу функціонування, тобто “очікування”, забезпечує більший чи менший процент на капітал.

“Треті особи” – поняття, введене в науковий обіг економістами початку XIX ст. у зв'язку з методом класового аналізу господарського життя; та частина людей, зайнятих у суспільному виробництві, яка поряд з головними продуктивними класами – власниками-підприємцями і найманими робітниками - сприяє і створенню, і реалізації суспільного продукту.

Трудова теорія вартості – одне з витратних положень теорії вартості, згідно з яким цінність товару створюється певною кількістю витраченої праці.

Феод – спадкове землеволодіння в Західній Європі у добу Середньовіччя.

“Феномен надлишку потужності” – положення, висунуте Е.Чемберліном в теорії монополістичної конкуренції; виникає в процесі діяльності продавця-монополіста, який намагається оволодіти “відомими частинами загального ринку”, і підтримується його патентами, фабричними марками, репутацією, майстерністю, особливими здібностями.

Фізіократія – в перекладі з грецької “влада природи”; напрям класичної політичної економії (друга половина XVIII ст.) у Франції, представники якого виходили з

визначної ролі в економіці і створенні національного багатства землі і сільськогосподарського виробництва.

Хрематистика- термін, використаний Арістотелем для визначення неприродної діяльності людей; безпечне мистецтво наживати багатство шляхом крупних торгівельних угод і лихварських операцій.

“Хрест Маршалла” – графічне зображення перетину кривої попиту і кривої пропозиції, на перетині якої встановлюється рівновага між ними, а також рівноважна (стійка) ціна .

Цензива – оброчна система користування землею.

Челядь – раби в Київській Русі у IX – XI ст.

Чинш – фіксована плата в грошовій або натуральній формі за користування земельним наділом.

Чиста економічна теорія – теоретико-методологічна позиція класиків і неокласиків, яка свідчить про їх бажання дотримуватись “чистотго знання”, “чистої теорії”, тобто без суб’єктивістських, психологічних та інших неекономічних підходів в економічному аналізі.

Економікс – термін, введений в науковий обіг А.Маршаллом в роботі “Принципи економікс” (1890); назва економічної науки, яка, за словами П.Самуельсона, “передбачає економію чи максимізацію” і присвячена “проблемі оптимального об’єму, при якому прибуток досягає максимуму”.

Економічний лібералізм – політика *laissez faire*, політика невтручання держави в економіку, сукупність економічних свобод, вільна конкуренція, вільне підприємництво, вільні ринки, вільні ціни, вільна торгівля тощо.

Еластичність пропозиції – реакція пропозиції на зміну ціни.

Еластичність попиту- реакція попиту на зміну ціни.

«Ефект Веблена» – характеристика ситуації, при якій зниження ціни на товар сприймається покупцем як погіршення його якості чи втрата його актуальності, і тоді товар перестає користуватися попитом покупців, а в протилежній ситуації об’єм покупок може зрости.

«Ефективний попит» – термін із концепції Дж.М.Кейнса про потенційно можливий і стимульований державою попит на інвестиції і засоби виробництва.

Використана література:

- 1.Багалій Д. Історія Слобідської України – Харків, 1991.
- 2.Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе.- М.: Дело ЛТД, 1994.
- 3.Бартенев С.А. История экономических учений.- М.: Юрист, 2000.
- 4.Всемирная история экономической мысли в 6-ти томах./ Под ред. В.Н.Черковца/ - М.: Мысль, 1987-1989, том 1-6.
- 5.Горкіна Л.П.Нариси з історії політичної економії в Україні.- К.:Наукова думка, 1994.-242 с.
- 6.Геродот із Галіфаксу. Найдавніший опис України з V ст. перед Христом.- К., 1992.
- 7.Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.- К., 1991.- Т.1.
- 8.Жид Ш, Рист Ш. История экономических учений.- М.: Экономика, 1995.

9. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. Інститут історії України / Ред. рада: В.М.Литвин (голова) – К.: Ніка-центр, 2011. – том 1. – 696 с.
10. Економічна історія України: Підручник / Б.Д.Лановик, М.В.Лазарович, Р.М.Матейко, З.М.Матисякевич; За заг.ред.Б.Д.Лановика.- К.: ВД «Юридична книга», 2004.-456 с.
11. Історія економічних учень: Підручник/ Під ред. Корнійчук Л.Я. –К.: КНЕУ, 1999.
12. Історія економічних учень: Підручник/ Під ред. Базилевича В.Д.- у 2-х томах.- К.,2005
13. Історія економічної думки України / Під ред. Васильєвої Р.Х. – К.: Либідь, 1993.
14. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т.- К., 1983-1985.
15. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б.Д.Лановика.- 5-те вид.- К.: Вікар, 2002.-477 с.
16. Реверчук С.К. Історія економічних вчень: тести і вправи.- К.: Атіка, 2002.
17. Титова Н.Е. История экономических учений. – М.: Владос, 1997.
18. Українська економічна думка. Хрестоматія / Під ред. С.М.Злупка.- К.: Знання, 1998.
19. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних учень: Навчальний посібник.- К.: Знання-прес, 2000.
20. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економіки та економічної думки: підручник. – К.: Знання, 2011. – 648 с.
21. Ядгаров Я.С. История экономических учений.- М.: Инфра-М, 2000.